Neapolis University

HEPHAESTUS Repository **http://hephaestus.nup.ac.cy**

Department of History, Politics and International Studies Master in History

2022-01

þÿ ¤ ¿ ” · ¼ ¿ º Á ± Ä ¹ º Ì œ ± ½ ¹ Æ - Ã Ä ¿ º ±
þÿ ± ½ Ä ¯ º Ä Å À Ì Â Ä ¿ Å Ã Ä ¿ ½ ¤ Í À ¿ Ä

þÿ š ± » ± ¸ ¬ , • » - ½ · - ¦ ¹ » ¿ ¸ - ·

þÿ Á Ì ³ Á ± ¼ ¼ ± ™ Ã Ä ¿ Á ¯ ± Â , £ Ç ¿ » ® • À ¹ Ã Ä · ¼ Î ½ ¥ ³ µ ¯ ± Â , ± ½ µ À ¹ Ã Ä ® ¼ ¹ ¿ • µ ¬ À ¿ »

http://hdl.handle.net/11728/12206

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2022

Μεταπτυχιακό
στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία-Εξ Αποστάσεως

Το Δημοκρατικό Μανιφέστο και ο αντίκτυπός του στον Τύπο της εποχής.

Ελένη-Φιλοθέη Καλαθά
1204813988

Ιανουάριος 2022

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου

Μεταπτυχιακό
στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία-Εξ Αποστάσεως

ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις

Ελένη-Φιλοθέη Καλαθά

Ιανουάριος 2022

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Ελένη-Φιλοθέη Καλαθά, 2022.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ 6

Abstract 7

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 8

1ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: 10

1α Η Ιστορία του Τύπου 10

1β Βενιζελικός και Αντιβενιζελικός Τύπος 15

2ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: 21

Ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο 21

2α. 1915-1917 21

2β. 1917-1920 24

2γ. 1920-1922 26

3ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ: 35

Ο αντίκτυπος του Δημοκρατικού Μανιφέστου στον Τύπο. 35

3α. Η δημοσίευση του Μανιφέστου σε δύο αθηναϊκές εφημερίδες. 39

3β.Οι πρώτες αντιδράσεις του βενιζελικού και αντιβενιζελικού τύπου 41

3γ. Ο αντίκτυπος του Μανιφέστου στις εφημερίδες κορυφώνεται. 45

3δ. Η αποφυλάκιση των επτά Δημοκρατικών- Η δυναμική του Μανιφέστου εξαντλείται στον Ελληνικό Τύπο. 59

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 70

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 72

Α.Πρωτογενείς Πηγές 72

Β. Δευτερογενείς πηγές 73

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 80

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2 84

Ονοματεπώνυμο: Ελένη-Φιλοθέη Καλαθά

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: Το Δημοκρατικό Μανιφέστο και ο αντίκτυπός του στον Τύπο της εποχής.

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις …… [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος) Αντώνης Κλάψης [υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Γιώργος Γεωργής [υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κυριάκος Ιακωβίδης [υπογραφή]

Ευχαριστίες

Ολόθερμες ευχαριστίες οφείλω στον Επιβλέποντα Καθηγητή, της μεταπτυχιακής μου εργασίας, κ. Αντώνη Κλάψη για την επιστημονική καθοδήγηση, τη συνεχή και πολύτιμη ανατροφοδότηση αλλά και για την ανθρώπινη υποστήριξη στο διάστημα εκπόνησης της παρούσας εργασίας.

Η εργασία αφιερώνεται στον σύζυγό μου και τα πέντε μας παιδιά γιατί χωρίς την αγάπη και την υποστήριξη τους δεν θα τα είχα καταφέρει….!

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τον τρόπο που ο Ελληνικός Τύπος του 1922 αντιμετώπισε το «Δημοκρατικό Μανιφέστο» του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και των έξι συνεργατών του. Στο 1ο Κεφάλαιο γίνεται μία αναδρομή στην ιστορία του Τύπου και της αξίας του ως ιστορικής πηγής καθώς και στη διάκριση των ελληνικών εφημερίδων της περιόδοου 1915-1922 σε βενιζελικές και αντιβενιζελικές. Το 2ο Κεφάλαιο αναφέρεται στο ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της περιόδου από το 1915 μέχρι και την 12η Φεβρουαρίου του 1922, ημερομηνία δημοσίευσης του Δημοκρατικού Μανιφέστου. Η ταραγμένη αυτή εποχή περιλαμβάνει τον Εθνικό Διχασμό του 1915-17, την είσοδο της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το 1917, την Κυβέρνηση Βενιζέλου μέχρι τις εκλογές του 1920 καθώς και τη διετία διακυβέρνησης της Ελλάδας από την Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Το 3ο Κεφάλαιο παρουσιάζει τον αντίκτυπο που είχε η δημοσίευση στις 12 Φεβρουαρίου 1922 της «Δημοκρατικής Διακήρυξης» των επτά Δημοκρατικών σε δύο αθηναϊκές εφημερίδες, την *Πατρίδα* και τον *Ελεύθερο Τύπο* στα φύλλα των εφημερίδων της πρωτεύουσας αλλά και της περιφέρειας. Η σύλληψη, η φυλάκιση, η υπεράσπιση και η αποφυλάκιση των επτά μανιφεστογράφων καταγράφηκε επίσης στον ελληνικό τύπο εκείνων των ημερών. Η δυναμική του Μανιφέστου έφτασε περίπου μέχρι την 21η Φεβρουαρίου 1922 οπότε ένα νέο τραγικό γεγονός ήρθε να συγκλονίσει την ελληνική κοινωνία, η δολοφονία του εκδότη του *Ελεύθερου Τύπου*, Ανδρέα Καβαφάκη.

Abstract

The present postgraduate diploma thesis studies the way in which the Greek press of 1922 dealt with the "Democratic Manifesto" of Alexandros Papanastasiou and his six collaborators. In the 1st Chapter there is a review of the history of the Press and its value as a historical source, as well as the distinction of the Greek newspapers of the period 1915-1922 in Venizelist and anti-Venizelist. Chapter 2 deals with the historical and political context of the period from 1915 until February 1922, the date of publication of the Democratic Manifesto. This turbulent period includes the National Divide of 1915-17, the entry of Greece into the First World War in 1917, the Government of Venizelos until the elections of 1920 as well as the two-year governance of Greece by the United Opposition. Chapter 3 presents the publication of the "Democratic Declaration" of the seven Democrats in two Athenian newspapers, *Patrida* and *Eleftheros Typos*, on February 12, 1922, as reflected in the newspapers of the capital city and the region. The arrest, imprisonment, defense and release of the seven writers of the Manifesto were also recorded in the Greek press of those days. The dynamic of the Manifesto reach approximately until February 21, when a new tragic event comes to shock the Greek society, the murder of the *Eleftheros Typos* publisher, Andreas Kavafakis.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το Δημοκρατικό Μανιφέστο του Αλέξανδρου Παπαναστασίου και των έξι συνεργατών του φέρει σαφώς την πνευματική υπογραφή του πρωτεργάτη του. Ο Παπαναστασίου (Τρίπολη 1876-Εκάλη 1936) Νομικός του Πανεπιστημίου Αθηνών και Κοινωνιολόγος του Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης και Βερολίνου έγραφε και μιλούσε γαλλλικά, αγγλικά, γερμανικά, ιταλικά[1] και ολοκληρώνοντας τις σπουδές του στο Λονδίνο και στο Παρίσι επέστρεψε στην Αθήνα πολιτευόμενος και αναπτύσσοντας προοδευτικές για την εποχή του ιδέες.[2] Ο Τριανταφυλλόπουλος εκτιμά ότι μία αναφορά για τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου πρέπει «να περιλαμβάνη δύο εξ ίσου βασικάς εκδηλώσεις του. Αφ ενός την ενεργόν πολιτικήν δράσιν, ήτις ενωρίς ενεφάνισεν αυτόν ως αρχηγόν κοινοβουλευτικής ομάδος, και αφ ετέρου την επιστημονικήν απασχόλησιν, ήτις, εάν εκαλλιεργείτο συστηματικώς και αποκλειστικώς, θα επροίκιζε το πνευματικόν στερέωμα με επιστήμονα πρώτης γραφμμής εν τω κύκλω των κοινωνικών επιστημών».[3]

Αυτή ήταν η προσωπικότητα του Παπαναστασίου που δεν έπαψε ποτέ να χρησιμοποιεί τον γραπτό λόγο ως μέσο έκφρασης των πολιτικών του ιδεών, του κοινωνικού του προβληματισμού, των επιστημονικών του αναζητήσεων, ακόμα και της πολιτικής του διαμαρτυρίας. Ένα τέτοιο πολιτικό κείμενο διαμαρτυρίας ήταν και η «Διακήρυξις των Δημοκρατικών Φιλελεύθερων» που έμεινε γνωστό ως το «Δημοκρατικό Μανιφέστο». [4]

Ο Παπαναστασίου ήταν ο πολιτικός που για τριάντα χρόνια υπήρξε συνέχεια παρών στο πολιτικό προσκήνιο μιας ταραγμένης για την ελληνική ιστορία εποχής. Είτε ως εκφραστής μιας συγκεκριμένης πολιτικής ιδεολογίας, είτε ως κοινωνικός μεταρρυθμιστής, είτε ως πρωτοπόρος του δημοκρατικού κινήματος και κήρυκας της απλής αναλογικής, ένα είναι βέβαιο: ότι τα ενδιαφέροντα του, οι ανησυχίες του και οι προβληματισμοί του κάλυψαν ένα ευρύτατο φάσμα δραστηριοτήτων και αγώνων, αλλά λίγη ήταν η χρονική εκείνη περίοδος που του δόθηκε η ευκαιρία να δοκιμάσει τις ιδέες του μέσα από την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. [5]

---

[1] Τούλα Αποστολοπούλου-Γεωργιάδη, «Αλέξανδρος Παπαναστασίου», στο: *Παπαναστασίου, Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο,* Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σ. 24.
[2] Χριστίνα Σαραφοπούλου, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τμ.48., σ.109.
[3] Κωνσταντίνος Τριανταφυλλόπουλος, Πρόλογος, στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Μελέτες Λόγοι Άρθρα,* τμ.Α-Β, Μπάυρον, Αθήνα 1957, σ. ζ.
[4] Τερέζα Νίδερ-Κουβαρά, Για μια βιογραφία του Α.Παπαναστασίου. *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του,* Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 1986, Πάντειον Πανεπιστήμιον, Αθήνα 1990, σ.18.
[5] Νίδερ, ό.π., σ.19.

Σε ολόκληρη την περίοδο της βασιλικής παντοκρατορίας των ετών 1920-22 οι ηγέτες της δημοκρατικής παράταξης κατέβαλαν προσπάθειες να «νουθετήσουν» το στέμμα και τους εγκαθέτους του ώστε να μεταβάλουν την πολιτική τους. Κείμενα όπως «Το Δημοκρατικό Μανιφέστο» γράφτηκαν για να ενισχύσουν προς αυτή την κατεύθυνση και εν τέλει κατέλαβαν εξέχουσα θέση στη σύγχρονη πολιτική ιστορία.

«Επτά Έλληνες πολίται, φαντασθέντες ότι ζουν εις έναν τόπον ελεύθερον, εις τον οποίον κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να φρονή και να σκέπτεται, ωνόμασαν εαυτούς Δημοκρατικούς».[6] Ο Α.Κύρου της *Εστίας* δεν ήταν ο μόνος εκδότης βενιζελικής εφημερίδας που είδε στο Δημοκρατικό Μανιφέστο την προσπάθεια ολίγων επιφανών πολιτικών ανδρών να εκφραστούν ελεύθερα σε μία κρίσιμη στιγμή για την ελληνική πραγματικότητα. Θα υπάρξουν ωστόσο πολλοί περισσότεροι αντιβενιζελικοί εκδότες και διευθυντές εφημερίδων που θα δουν ακριβώς το αντίθετο, την προσπάθεια τους δηλαδή μέσα από ένα κείμενο να ανατρέψουν το πολιτικό και πολιτειακό καθεστώς.

Μοιραίο επακόλουθο της δημοκρατικής αυτής διαμαρτυρίας και αντίστασης η παραπομπή του Παπαναστασίου και των συνεργατών του σε στρατοδικεία με συνακόλουθες καταδικαστικές αποφάσεις.[7]

---

[6] *Εστία,* 15.2.1922, σ.1.

[7] Παύλος Πετρίδης, *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης. Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γκλύξμποργκ*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ.13.

1ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

1α Η Ιστορία του Τύπου

Ιστορικές πηγές είναι οτιδήποτε διασώζεται σε υλική και γραπτή κατάσταση από το παρελθόν.[8] Ανάλογα με τη φύση τους διακρίνονται σε άμεσες και έμμεσες εκ των οποίων οι άμεσες που μας ενδιαφέρουν σε αυτή την εργασία είναι υλικές πραγματικότητες και γραπτά τεκμήρια σύγχρονα με τα γεγονότα που περιγράφονται.[9] Στη συγκεκριμένη εργασία η πηγή είναι ο Τύπος. «Ως τύπος νοείται παν εκ της τυπογραφίας ή εκ παντός άλλου μηχανικού ή φυσικοχημικού μέσου, δι'ου επιτυγχάνεται η παραγωγή μεγάλου αριθμού ομοίων αντιτύπων, προερχόμενον προϊόν»[10] αλλά και με βάση ένα πιο σύγχρονο ορισμό από την Κουμαριανού: «το μέσο το οποίο έχει ως αποστολή να μεταδίδει χωροχρονικά τις ειδήσεις και τα επίκαιρα γεγονότα, να διαφωτίζει όλες τις πλευρές των γεγονότων και των φαινομένων της κάθε περιόδου, να αναδεικνύει κοινές επιδιώξεις, να συντελεί στην ελεύθερη διακίνηση των ιδεών και να διαμορφώνει νοοτροπίες και συνειδήσεις».[11]

Ο τύπος και τα Μέσα Επικοινωνίας, γράφει ο Μπαμπούνης, είναι πηγή πληροφοριών.[12] Ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού ο πληροφορημένος και επαρκώς κατατοπισμένος πολίτης είναι εκείνος που έχει την ικανότητα δημιουργικής συμμετοχής στα δημόσια και πολιτικά τεκταινόμενα της κοινωνίας.[13] Οι εφημερίδες ωστόσο ως ιστορικές πηγές έχουν να αντιμετωπίσουν την κατεστημένη αντίληψη και προκατάληψη πως η «ιστορική αλήθεια βρίσκεται στις παραδοσιακές πηγές».[14] Η αντίληψη αυτή υποτιμά το γεγονός ότι ο περιοδικός τύπος είναι μία πλούσια πηγή που επιτρέπει στον ερευνητή να προσεγγίσει αυτό που λέγεται επικαιρότητα της Ιστορίας.[15]

Ο Τύπος διακρίνεται σε περιοδικό και μη περιοδικό. Τον μη περιοδικό τύπο αποτελούν τα βιβλία, τα φυλλάδια, οι προκηρύξεις, οι αφίσες κλπ.[16] Περιοδικός τύπος είναι οι εφημερίδες και τα περιοδικά που εκδίδονται ανά τακτά χρονικά διαστήματα (ημέρα, εβδομάδα, μήνα). Περιοδικό μπορεί να θεωρηθεί το έντυπο που εκδίδεται τουλάχιστον μία

---

[8] Χαράλαμπος Μπαμπούνης, *Ιστορική Αφήγηση και πηγές*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013, σ. 30.
[9] Μπαμπούνης, ό.π., σ. 35.
[10] Νικόλαος Αντωνόπουλος, *Η ελευθερία του τύπου εν Ελλάδι,* χ.ε., Αθήνα 1965, σ. 13,14.
[11] Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος. Βιέννη Παρίσι 1784-1821*, Ιδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995, σ.16,17.
[12] Μπαμπούνης, ό.π., σ. 47.
[13] Διαμαντής Μπασαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος. Από τον 18ο στον 21ο αιώνα,* Οδυσσέας, Αθήνα 2002, σ. 16.
[14] Κώστας Λούλος, *Ιστορία και Τύπος*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σ.27.
[15] Λούλος, ό.π., σ. 28.
[16] Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 17.

φορά το τρίμηνο και του οποίου το περιεχόμενο μπορεί να περιλαμβάνει παντός είδος ύλη αλλά δεν είναι το ίδιο με της εφημερίδας. Εφημερίδα βάσει του περιεχομένου της μπορεί να θεωρηθεί το έντυπο που έχει περιεχόμενο γενικό ή ειδικό, απευθύνεται είτε στο σύνολο του κοινού είτε σε ειδικότερες ομάδες π.χ. πολιτικές, επαγγελματικές ή επιστημονικές. Άλλο στοιχείο της εφημερίδας αποτελεί το αν είναι ανεξάρτητη ή εξαρτημένη κομματικά καθώς το ποιος είναι ο γεωγραφικός χώρος κυκλοφορίας της (εθνικός-τοπικός). Η σημασία του περιοδικού τύπου αποκτά ιδιαίτερη αξία γιατί εν πολλοίς ελέγχει τα όργανα του κράτους αποτρέποντας τυχόν καταχρήσεις από την πλευρά τους, ασκεί κριτική για τις πράξεις ή τις παραλείψεις τους, πληροφορεί, σχολιάζει, μορφώνει, ψυχαγωγεί, φανερώνει τις απόψεις της κοινής γνώμης καθώς και τα λαϊκά αιτήματα κυρίως όμως αποτελεί προϋπόθεση της δημοκρατίας.[17]

Η ιστορική διαδρομή του Τύπου ξεκινά περίπου ως εξής: «Οι περιοδικές εκδόσεις ειδήσεων και πληροφοριών άρχισαν να εμφανίζονται στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, αλλά οι απαρχές των σύγχρονων εφημερίδων τοποθετούνται στις δύο πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα, όταν κανονικές εκδόσεις ειδήσεων άρχισαν να εμφανίζονται σε εβδομαδιαία βάση και με κάποιο βαθμό αξιοπιστίας»[18]. Η αλήθεια είναι ότι ο χρονικός προσδιορισμός της πρώτης έντυπης εφημερίδας οδηγεί σε διαμάχη ανάμεσα στους μελετητές αλλά η χώρα που αναμφίβολα προηγείται σε αριθμό εφημερίδων είναι η Γερμανία. Αν θεωρήσουμε ότι η πρώτη εβδομαδιαία εφημερίδα εκδόθηκε στη Γαλλία το 1631 από το γιατρό και βασιλικό ιστοριογράφο Theophraste Renaudot με τον τίτλο Gazette de France ενώ η πρώτη ημερήσια εμφανίστηκε στη Γεμανία το 1660 με τον τίτλο Leipziger Zeitung[19] και η αντίστοιχη ημερήσια αγγλική Daily Courant το 1702, τότε ο Τύπος ως πηγή διανύει σήμερα την 4η εκατονταετία του.[20] Αν και η Γερμανία τύπωσε την πρώτη μονόφυλλη ημερήσια εφημερίδα η χώρα που θα πρωτοπορήσει στον τομέα αυτό είναι η Αγγλία λόγω της έκρηξης της Βιομηχανικής Επανάστασης.[21] Μία απτή απόδειξη είναι ότι οι αγγλικές εφημερίδες έφτασαν να πουλήσουν όλο το 1760 περίπου 7,5 εκατομμύρια φύλλα.

Και ενώ αυτές οι πρώτες έντυπες προσπάθειες ήταν συνήθως απλές και μονόφυλλες τυπωμένες μόνο από τη μία μεριά ο αιώνας που θα εκτοξεύσει το έντυπο και θα ονομασθεί «αιώνας της εφημερίδας» είναι ο 19ος που κυριάρχησε στις δυτικές κοινωνίες της Ευρώπης αναδεικνυόμενος σε εθνικό τους Τύπο.[22] Από τότε η εφημερίδα αναδεικνύεται σε ένα

---

[17] Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 17,18,19,20,21.
[18] John Thompson, *Νεωτερικότητα και μέσα επικοινωνίας,* Παπαζήσης, Αθήνα 1999, σ. 117.
[19] Μπασαντής, ό.π., σ. 20.
[20] Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Εισαγωγή στις Ιστορικές Σπουδές*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1979, σ. 112.
[21] Μπασαντής, ό.π., σ. 20.
[22] Μπασαντής, ό.π., σ. 9.

δυναμικό μέσο επικοινωνίας με τεράστιο εύρος προσφοράς αφού καταπολέμησε τον αναλφαβητισμό, ενίσχυσε την κριτική σκέψη, βοήθησε στη διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων, αγωνίστηκε για τα κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα, γνωστοποίησε νέες ιδέες και άρχισε να αναδεικνύει τις επιθυμίες αλλά και τα κατορθώματα της μεσαίας και της εργατικής τάξης.

Η εξέλιξη του Τύπου άλλωστε παρατηρεί ο Thompson αντιμετωπίζεται όχι απλά ως ένα ιστορικό σύνολο διαχωρισμένο από τις ευρύτερες κοινωνικές και ιστορικές διαδικασίες αλλά μάλλον ως ένα αναπόσπαστο τμήμα αυτών.[23] Ενώ οι εφημερίδες του 17ου και 18ου αι. απευθύνονταν κατά κύριο λόγο σε ένα αναγνωστικό κοινό σχετικά ευκατάστατο και μορφωμένο η παράμετρος αυτή αλλάζει άρδην στους 19ο και 20ο αι. όπου πλέον ο τύπος προσανατολίζεται σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.[24] Η πρόοδος της τεχνολογίας, ο σιδηρόδρομος, ο τηλέγραφος και η συνακόλουθη οικονομική ανάπτυξη δυνάμωσαν τα έντυπα μέσα μαζικής επικοινωνίας τα οποία με τη σειρά τους διεύρυναν τον κύκλο των αναγνωστών και οδήγησαν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Για τον έλεγχο αυτής ακριβώς της κοινής γνώμης δόθηκαν μάχες από την πολιτική εξουσία των εκάστοτε κρατών και ιδιαίτερα στον 20ο αιώνα.[25] Ολα τα παραπάνω εξηγούν και τον χαρακτηρισμό της εφημερίδας ως «τέταρτη εξουσία». Όπως αναφέρει ο Μπασαντής, «η πολιτική υπήρξε από την αρχή βασικό στοιχείο των εφημερίδων. Ο πολιτικός Τύπος στην καθημερινή του εκδοχή συνέβαλε περισσότερο από κάθε άλλη μορφή της έντυπης επικοινωνίας στην ενοποίηση των κοινωνικών τάξεων και στον σχηματισμό της εθνικής ταυτότητας των σύγχρονων κοινωνιών. Ακόμα και ο παραταξιακός πολιτικός Τύπος στο πέρασμα του χρόνου έπαιξε ρόλο στη συγκρότηση των κοινωνικών ομάδων ως αναγνωστικού κοινού και με τον τρόπο αυτό συνέβαλε στην οργάνωση της πολιτικής κουλτούρας των αντίστοιχων κοινωνιών».[26]

Ένας παράγοντας κομβικής σημασίας για τον τύπο (περιοδικό-μη περιοδικό) είναι η άμεση σχέση που έχει αυτός με την ελευθερία του. Αν και η ελευθερία του διαμορφώθηκε μέσα από τις μεγάλες επαναστάσεις της Αγγλίας, της Αμερικής και της Γαλλίας του 17ου και 18ου αι. εξακολουθεί να είναι ζητούμενο. Η αμείωτη επικαιρότητα της ελευθερίας του τύπου εξηγείται λόγω της στενότατης σχέσης της με την ελευθερία εν γένει και τη δημοκρατία.[27] Ελευθερία του τύπου σημαίνει κατά κύριο λόγο την ελευθερία του πολιτικού τύπου από την λογοκρισία και την προηγούμενη διοικητική άδεια. «Στη σύνδεση αυτή του

[23] Thompson, ό.π., σ.126.
[24] Thompson, ό.π., σ.135.
[25] Μπασαντής, ό.π., σ. 17.
[26] Μπασαντής, ό.π., σ. 15.
[27] Πρόδρομος Δαγτόγλου, *Τύπος και Σύνταγμα*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα 1989, σ. 29.

τύπου με την πολιτική γίνεται σαφής η μετάβαση από το φιλελεύθερο-ατομικό δικαίωμα (status libertatis) στο δημοκρατικό-πολιτικό δικαίωμα του πολίτη (status activus).[28] Βασικό τραύμα της ελευθερίας του τύπου είναι όπως αναφέρθηκε νωρίτερα και η λογοκρισία, ο προληπτικός δηλαδή έλεγχος του έντυπου λόγου από τις κρατικές αρχές. Ο προληπτικός αυτός έλεγχος πραγματοποιείται πριν την κυκλοφορία του εντύπου και σκοπό έχει συνήθως την προστασία των εκάστοτε κυβερνήσεων από την κριτική της πολιτικής τους καθώς και την καθοδήγηση της κοινής γνώμης.[29] Όμως η ελευθερία έκφρασης μέσα από τις σελίδες ενός ανεξάρτητου τύπου είναι ζωτικής σημασίας ασφαλιστική δικλείδα απέναντι σε κάθε αυταρχική χρήση της κρατικής εξουσίας.[30]

Ο ελληνικός Τύπος από την άλλη θα δούμε ότι ακολούθησε τη δική του πορεία. Η προετοιμασία και το ξεκίνημά του στα τέλη του 18ου αιώνα, δεν πραγματοποιήθηκε μέσα στον ελλαδικό χώρο, όπου οι φιλελεύθερες ιδέες λόγω του τουρκικού ζυγού ήταν δύσκολο να αναπτυχθούν, αλλά έξω απ' αυτόν στη μείζονα Οθωμανική Αυτοκρατορία όπου ήκμαζαν εμπορικά και πνευματικά μεγάλες ελληνικές παροικίες.[31] Λίκνο της ελληνικής δημοσιογραφίας υπήρξε η Βιέννη όπου εκδόθηκαν οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες. Έτσι το 1784 ο Ζακυνθηνός λόγιος Γεώργιος Βενδότης κυκλοφόρησε στη Βιέννη την πρώτη ελληνική εφημερίδα της οποίας ο τίτλος πιθανολογείται ότι ήταν *Εφημερίς*. Το 1790 οι αδελφοί Πούλιοι Μαρκίδες κυκλοφόρησαν με το ίδο όνομα την *Εφημερίδα* ταυτόχρονα σε ελληνική και σερβική γλώσσα, δισεβδομαδιαία και αρχικά τετρασέλιδη.[32] Οι κινήσεις αυτές επιβεβαιώνουν ότι τα ανήσυχα ελληνικά πνεύματα της διασποράς εκτίμησαν σωστά την αξία της τυπογραφίας με χαρακτηριστική φράση αυτή του Αδαμαντίου Κοραή ότι η «Τυπογραφία εφώτισε, ηλευθέρωσε, εβελτίωσε τα έθνη» και οι εφημεριδογράφοι επιτελούν «έργον θείον, έργον αληθώς ιεροκήρυκος και το πιεστήριον των τύπων γίνεται ιερός άμβων, όταν απ' αυτό σκορπίζωνται εις όλον το έθνος ηθικής και πολιτικής σωτήρια διδάγματα».[33]

Στην περίοδο της Επανάστασης κυκλοφόρησαν τρεις χειρόγραφες εφημερίδες: η *Εφημερίδα του Γαλαξιδίου*, η *Εφημερίς Αιτωλική* και ο *Αχελώος*,[34] επιβεβαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο την άσβεστη επιθυμία των Ελλήνων για ενημέρωση. Εν τέλει η πρώτη έντυπη εφημερίδα σε ελληνικό έδαφος ήταν η *Σάλπιγξ Ελληνική* που τυπώθηκε την 1η Αυγούστου 1821 από το Θεόκλητο Φαρμακίδη στην Καλαμάτα σε τυπογραφείο που είχε

---

[28] Δαγτόγλου, ό.π., σ. 31.
[29] Δαγτόγλου, ό.π., σ. 69.
[30] Thompson, ό.π., σ.123.
[31] Καρυκόπουλος Πάνος, *200 χρόνια Ελληνικού Τύπου 1784-1984*, Γρηγόρης, Αθήνα 1984, σ.11.
[32] Νάση Μπάλτα-Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του τύπου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σ. 9.
[33] Καρυκόπουλος, ό.π., σ. 25.
[34] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 53.

φέρει ο Δ.Υψηλάντης.[35] Ξεχωριστή θέση στην ιστορία του ελληνικού τύπου κατέχουν τα *Ελληνικά Χρονικά* του Μεσολογγίου από τον πρωτοπόρο Ελβετό δημοσιογράφο Ιωάννη-Ιάκωβο Μάγιερ των οποίων το πρώτο φύλλο τυπώθηκε τον Ιανουάριο του 1824 οριοθετώντας την αρχή μιας ακατάπαυστης ελληνικής εκδοτικής ιστορίας.[36] Στη συνέχεια αξίζει να αναφερθούν η *Εφημερίς των Αθηνών* (1824-1826) και η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* (1825-1832)[37] καθώς αποτελούν και την αρχή αυτού που αναφέρθηκε νωρίτερα δηλαδή του γεωγραφικού εντοπισμού των εκδόσεων.

Στην απαρχή της δημιουργίας του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους (Περίοδος Καποδίστρια και Όθωνα 1827-1862) οι εφημερίδες αγωνίζονται για την κατάκτηση των πολιτικών ελευθεριών και προσλαμβάνουν χαρακτήρα όχι μόνο ειδησεογραφικό αλλά και έντονα πολιτικό.[38] Είναι εβδομαδιαίες ή δισεβδομαδιαίες μικρού σχήματος, δίστηλες-τρίστηλες, χωρίς συγκεκριμένη σελιδοποίηση και βγαίνουν σε λίγα φύλλα.[39] Από το 1870 μέχρι το 1920 κυριαρχούν οι ημερήσιες αθηναϊκές εφημερίδες αν και η πανελλαδική τους εμβέλεια προκύπτει κυρίως από το γεγονός ότι η Αθήνα είναι το διοικητικό, οικονομικό και πολιτικό κέντρο της χώρας.[40] Αυτός ο Τύπος της πρωτεύουσας θα εξελιχθεί σε εθνικό Τύπο, όπως άλλωστε έγινε και στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη των τελών του 19ου- αρχές 20ου αι. Είναι εντυπωσιακό ότι αυτήν την περίοδο 68 εφημερίδες εκδίδονται στο ελληνικό βασίλειο και 16 εκτός των συνόρων μαζί και στη διασπορά. [41]

Η πρώτη εικοσαετία του ελληνικού 20ου αι. που μας απασχολεί χαρακτηρίζεται ως «χρυσή εποχή» των εφημερίδων διανύοντας περίοδο αλλαγών και εξελίξεων.[42] Συμβάλλουν στην αλλαγή αυτή τα τεχνικά μέσα, η ίδρυση Πρακτορείων Τύπου καθώς και η ίδρυση σωματείων δημοσιογράφων και εκδοτών. Στο πλαίσιο των αλλαγών αξίζει να αναφέρουμε ότι οι εφημερίδες μεγαλώνουν σε σχήμα (0,58 x 0,43), δημοσιεύουν φωτογραφίες και γελοιογραφίες και πολλαπλασιάζεται ο αριθμός τους με έναν πραγματικά φρενήρη ρυθμό, αφού από 9 τίτλους το 1901 πάμε σε 14 τίτλους εφημερίδων μέχρι το 1907.[43] Παράλληλα με τις προαναφερθείσες θετικές εξελίξεις και «παρά την υπό του άρθρου 14 Σ.1911 καθιερωθείσαν προστασίαν του τύπου και την επιτυχή ρύθμισιν του θεσμού υπό της εν λόγω συνταγματικής διατάξεως, η ελευθεροτυπία εγνώρισε δυσκόλους στιγμάς, αι οποίαι δεν

[35] Καρυκόπουλος, ό.π. , σ. 36,37.
[36] Καρυκόπουλος, ό.π., σ. 40.
[37] Καρυκόπουλος, ό.π. , σ. 45,49.
[38] Καρυκόπουλος, ό.π., σ. 55.
[39] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 58.
[40] Μπασαντής, ό.π., σ. 51.
[41] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 65.
[42] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 81.
[43] Λούλος, ό.π., σ. 61.

επέτρεψαν την υπό καθεστώς ελευθερίας εκπλήρωσιν της αποστολής του. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Εμφύλιος Διχασμός, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή συνετέλεσαν εις την οπισθοδρόμησιν της ελευθερίας του».[44]

Σε αυτή την πρώτη εικοσαετία του 20ου και με δεδομένο την έκρηξη του Εθνικού Διχασμού το 1915 οι πολιτικές εφημερίδες κυρίως της Αθήνας αλλά και ορισμένες της περιφέρειας διχάστηκαν σε βενιζελικές και αντιβενιζελικές.

1β Βενιζελικός και Αντιβενιζελικός Τύπος

Ξεκινάμε την αναφορά μας με τον βενιζελικό τύπο και πρώτο έντυπο, τον *Ελεύθερο Τύπο*. Η έκδοση αυτής της πανελλήνιας εφημερίδας του Ανδρέα Καβαφάκη συνέπεσε με την έκρηξη του κινήματος της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη «του οποίου και κατέστη το πλέον ενήμερον δημοσιογραφικόν όργανον εις Αθήνας μέχρι την 18η Νοεμβρίου 1916, ότε μετά τα Νοεμβριανά, διεκόπη προσωρινώς η έκδοσις του».[45] Ο Καβαφάκης γεννημένος στο Αϊδίνιο της Μικράς Ασίας από την πρώτη στιγμή στάθηκε δίπλα στον Βενιζέλο και υπέρ της εξόδου της χώρας στο Μεγάλο Πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Τη θέση αυτή υποστήριξε ο ίδιος στο πρώτο κύριο πολύστηλο άρθρο της εφημερίδας του. [46] Η εφημερίδα διατήρησε τον φιλελεύθερο προσανατολισμό της ακόμα και μετά τη δολοφονία του εκδότη της[47] στις 21 Φεβρουαρίου 1922[48] λίγες μέρες μετά τη δημοσίευση του Δημοκρατικού Μανιφέστου στην πρώτη σελίδα της.

Η *Πατρίς* ήταν καθημερινή πρωινή εφημερίδα που άρχισε να εκδίδεται στο Βουκουρέστι το 1889 αλλά μεταφέρθηκε στην Αθήνα το 1905 όταν ο ιδιοκτήτης και εκδότης της Σπύρος Σίμος απελάθηκε από τη Ρουμανία.[49] Κατά την περίοδο του Διχασμού αναδείχθηκε σε ένα από τα φανατικότερα δημοσιογραφικά όργανα του Βενιζελισμού καθώς ο Σίμος μετείχε ο ίδιος στην κυβέρνηση της Εθνικής Άμυνας. Μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920 και παρά την στρατιωτική λογοκρισία συνέχισε να μάχεται κατά της δυναστείας και της αντιβενιζελικής κυβέρνησης φτάνοντας μέχρι τη δημοσίευση του Μανιφέστου. Ο Τίμος Σταθόπουλος, εκδότης της *Πατρίδος* το Φεβρουάριο του ΄22 συνελήφθη μαζί με τους δημοκρατικούς. Ο Μάγερ αναφέρει ότι η εφημερίδα μετά την

---

[44] Αντωνόπουλος, ό.π.,σ. 45.
[45] Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου,* τμ. Β, Δημόπουλος, Αθήνα 1957, σ.115.
[46] Μάγερ, ό.π, σ.116.
[47] Κάρολος Μωραΐτης, *Ανδρέας Καβαφάκης. Η ζωή και η δολοφονία ενός μάρτυρα της μαχόμενης δημοσιογραφίας,* Λιβάνης, Αθήνα 1993.
[48] *Ελεύθερος Τύπος*, φ.1840, 22.2.1922.
[49] Μάγερ, ό.π., σ. 69.

Καταστροφή τάχθηκε στο πλευρό των επαναστατών και αργότερα υπέρ της ανακήρυξης της δημοκρατίας.[50]

Στις καθαρόαιμες βενιζελικές ανήκουν η *Εστία* και το *Έθνος*. Η *Εστία* ξεκίνησε την πορεία της το 1876 ως περιοδικό και μετατράπηκε το 1894 σε ημερήσια απογευματινή εφημερίδα από τον Γεώργιο Δροσίνη.[51] Στις αρχές του 20ου αιώνα πέρασε στα χέρια του Άδωνι Κύρου και της οικογένειάς του.[52] Η Μπάλτα τη θεωρεί σοβαρή και συντηρητική[53] εφημερίδα ενώ ο Καρυκόπουλος μαχητική και έγκυρη[54]. Στους συνεργάτες της λεγόμενης «γεροντοκόρης» συγκαταλέγονται σημαντικά ονόματα της πνευματικής ζωής της χώρας όπως ο Πάλλης, ο Εφταλιώτης, ο Χατζόπουλος,, ο Σουρής, ο Παλαμάς κ.α.

Το *Έθνος* «σεμνόν, καλοτυπωμένον και γεμάτο από εθνικόν παλμόν εξεδόθη την 26ην Οκτωβρίου 1913» από τον Σπύρο Νικολόπουλο.[55] Ο Νικολόπουλος κράτησε την εφημερίδα σε επίπεδον ευπρεπείας και μετριοπάθειας.Στον Βενιζέλο και τους Φιλελεύθερους ήταν αφοσιωμένος αλλά η προσήλωση του προς αυτόν δεν τον παρέσυρε σε ακρότητες.[56]

Πραγματική επανάσταση στην ελληνική δημοσιογραφία έφερε το *Ελεύθερο Βήμα* της σειράς των βενιζελικών εντύπων.[57] Ιδρυτές του υπήρξαν επιφανείς Φιλελεύθεροι όπως ο Α.Καραπάνος, ο Ε.Τσουδερός και ο Δ.Λαμπράκης ο οποίος έγινε και ο εμβληματικός διευθυντής του. Ο Καρυκόπουλος γράφει χαρακτηριστικά ότι η έκδοση του αποτέλεσε πραγματική επανάσταση στην ελληνική δημοσιογραφία κατά την ταραχώδη περίοδο που οδήγησε στην Επανάσταση του 1922.[58] Ο Μάγερ στο έργο του αναφέρει ότι στα γραφεία του *Ελευθέρου Βήματος* «εξυφάνθη» η Επάνασταση του 1922[59] όπως επίσης ότι εκεί σχηματίστηκαν κυβερνήσεις και οργανώθηκαν πολιτικά προγράμματα κομμάτων.

Ο *Νεολόγος* ήταν «βενιζελικών αρχών, πρωινή εφημερίς του Αριστοτέλη Βουτυρά, το πρώτον φύλλο της οποίας κυκλοφόρησε την 6η Ιανουαρίου 1919».[60] Στο ίδιο μήκος κύματος εξέπεμψε και ο *Νεολόγος Πατρών* η πολιτική του οποίου μπορεί να θεωρηθεί ως συνεπής στάση στην καταπολέμηση του παλαιοκομματισμού αλλά και στην προσπάθεια

---

[50] Μάγερ, ό.π., σ.77.
[51] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ.71.
[52] Λούλος, ό.π., σ. 76.
[53] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ.71.
[54] Καρυκόπουλος, ό.π., σ. 102.
[55] Μάγερ, ό.π., σ.107.
[56] Μάγερ, ό.π., σ.109.
[57] Καρυκόπουλος, ό.π., σ. 122.
[58] Καρυκόπουλος στο ίδιο.
[59] Μάγερ, ό.π., σ. 197.
[60] Μάγερ, ό.π., σ. 158.

ανόρθωσης της χώρας. Από τις εκλογές του 1910 και μετά βρισκόταν στο πλευρό του Βενιζέλου παρά την επιφυλακτική του στάση.[61]

Η *Μακεδονία* εκδόθηκε τον Ιούλιο του 1911 από τον γενναίο δάσκαλο Κώστα Βελλίδη ο οποίος και φυλακίστηκε γι αυτό από τους Τούρκους.[62] Το 1912 με την απελευθέρωση του Βελλίδη και την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης η εφημερίδα δεν προσχώρησε σε κανένα κόμμα. Αργότερα όμως και συγκεκριμένα την άνοιξη του 1915 τάχθηκε ανεπιφύλακτα στο πλευρό του Βενιζέλου μέχρι και το θάνατό του Κρητικού πολιτικού. Ακόμα και μετά από αυτόν παρέμεινε πιστή στη φιλελεύθερη δημοκρατική παράταξη.[63]

Η αριθμητική πραγματικότητα θέλει τον αντιβενιζελικό τύπο να υπερτερεί κατά πολύ του βενιζελικού. Πρώτη σε επιθετική διάθεση απέναντι στον Βενιζέλο και φιλική στον Κωνσταντίνο ήταν η *Καθημερινή* του Γεώργιου Βλάχου. Το πρώτο της φύλλο κυκλοφόρησε 15 Σεπτεμβρίου 1919. Με την *Καθημερινή* η αντιβενιζελική παράταξη απέκτησε το εγκυρότερο και μαχητικότερο δημοσιογραφικό όργανο αλλά και η ελληνική δημοσιογραφία ωφελήθηκε χάρις στον πολιτισμένο τρόπο με τον οποίο ασκούσε το δημοσιογραφικό έργο ο Βλάχος. Κατόρθωσε να κάνει δριμύτατη αντιπολίτευση χωρίς να χάνει το μέτρο της κοσμιότητας. Χρησιμοποιούσε πειστικά επιχειρήματα, καλαίσθητη ανάπτυξη των ιδεών του κερδίζοντας με αυτόν τον τρόπο την προσοχή ακόμα και των πολιτικών του αντιπάλων. [64]

Στις 2 Ιανουαρίου 1921 κυκλοφόρησε η απογευματινή εφημερίδα *Πρωτεύουσα* με διευθυντή τον Αρίστο Καμπάνη. Υπήρξε φανατική αντιβενιζελική και υποστήριξε ιδιαιτέρως το κόμμα του Γούναρη. Τα άρθρα της γράφονταν κυρίως από τον Καμπάνην και από τον Ιούνιο του 1922 άρχισε να εκδηλώνει φασιστικές τάσεις με μία σειρά άρθρων όπου τόνιζε ότι η Ελλάδα οφείλει να οργανωθεί κατά το πρότυπον του Ιταλικού Φασισμού.[65]

«Ως άκρως προοδευτική και ανεξάρτητος εξεδόθη το 1919 η απογευματινή εφημερίς *Αθηναϊκή* του Ομήρου Ευελπίδη».[66] Στις 3 Φεβρουαρίου 1919 τυπώθηκε το πρώτο της φύλλο και άμεσα παρουσιάστηκε ως σφοδρό αντιβενιζελικό όργανο που με πρωτοφανή αδιαλλαξία άρχισε να πολεμάει την βενιζελική κυβέρνηση. Το φθινόπωρο του 1920 η εφημερίδα υποστήριξε τα κόμματα της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης και εργάστηκε για την τελική νίκη της την 1η Νοεμβρίου. Κατά βάθος ήταν μόνιμα και αδιατάρακτα φιλοβασιλική προσανατολισμένη στην επιστροφή του Κωνσταντίνου. Αλλά προς τις

---

[61] Μάγερ, ό.π., σ.107-8.
[62] Καρυκόπουλος, ό.π., σ. 145.
[63] Μάγερ, ό.π., σ.52-3.
[64] Μάγερ, ό.π., σ.166-67.
[65] Μάγερ, ό.π., σ.189.
[66] Μάγερ, ό.π., σ. 160-61.

κυβερνήσεις του Ράλλη, Γούναρη, Καλογερόπουλου, Στράτου και Πρωτοπαπαδάκη έδειξε επιφύλαξη και δεν δίστασε να τις επικρίνει γιατί δεν στάθηκαν στο ύψος των περιστάσεων.

Η ημερήσια πρωινή *Πολιτεία* ήταν έντυπο του Σ.Αλιμπέρτη και του Θεολ.Νικολούδη που ξεκίνησε να εκδίδεται στις 12 Νοεμβρίου 1917. «Αντιβενιζελικήν πολιτικήν είχε χαράξει από της αρχής της εκδόσεως της [...] αλλά λόγω της λογοκρισίας δεν ήτο δυνατόν να ασκή ελευθέρως αντιπολίτευσιν». Από την ώρα όμως της προετοιμασίας των εκλογών του 1920 και μετά τη νίκη της Αντιπολίτευσης άφησε ελεύθερο το αντιβενιζελικό της μένος. [67]

«Η καθημερινή πρωινή εφημερίς *Νέα Ημέρα* που ήρχισε την έκδοσίν της εις την Τεργέστην το 1855, μετεφέρθη εις τας Αθήνας υπό του ιδικτήτου και διευθυντού της Ιωάννη Χαλκοκονδύλη το 1912».[68] Την περίοδο του Διχασμού ο διευθυντής της διαδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο ως δημοσιογράφος της αντιβενιζελικής παράταξης αν και προσπάθησε να κρατήσει την εφημερίδα στο πλαίσιο της ευπρέπειας και της αμεροληψίας. Ο Μάγερ αναφέρει χαρακτηριστικά ότι από το 1915 και μετά τάχθηκε απροκάλυπτα κατά του Βενιζέλου, τον οποίο και πολέμησε με λύσσα γιατί θεώρησε ότι η πολιτική του ήταν αντίθετη προς τα εθνικά ιδεώδη.[69]

Η εφημερίδα *Εμπρός* ιδρύθηκε το 1896 από τον Δημήτριο Καλαποθάκη και υπήρξε κατά τις Μπάλτα-Παπαδημητρίου, σημαντική και έγκριτη με αξιόλογη κυκλοφορία (15.000-20.000 φύλλα).[70] Η έκδοσή της συνέπεσε με γεγονότα όπως ο ατυχής πόλεμος του 1897, η κατά έναν τρόπο ρύθμιση του Κρητικού ζητήματος και η εμφάνιση προοδευτικών δυνάμεων που είχαν στόχο την καταπολέμηση του μίζερου παρελθόντος και της οπισθοδρόμησης. [71]Ανταγωνιζόταν την *Ακρόπολιν* και το *Σκρίπ* και διαφήμιζε στον πλαγιότιτλό της ότι «Έχει την πρώτην κυκλοφορίαν εν Ελλάδι και Ανατολή»[72] θεωρία την οποία υποστήριζαν πανομοιότυπα το *Σκρίπ* και ο *Χρόνος*.

Το *Σκρίπ* ξεκίνησε ως σατιρική εβδομαδιαία εφημερίδα η οποία το 1907 έγινε πολιτική καθημερινή εξασέλιδη εφημερίδα με εκδότη τον Ευάγγελο Κουσουλάκο. Με ιδιοκτήτη-εκδότη τον Γρηγόριο Ευστρατιάδη τάχθηκε πριν το 1909 ενάντια στον παλαιοκομματισμό αλλά κατόπιν μορφοποιήθηκε σε φανατικό αντιβενιζελικό έντυπο.[73]

---

[67] Μάγερ, ό.π., σ. 131,132,133.
[68] Μάγερ, ό.π., σ. 86-7.
[69] Μάγερ, ό.π., σ. 91
[70] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 71.
[71] Καρυκόπουλος, ό.π., σ. 103.
[72] Λούλος, ό.π., σ. 70.
[73] Λούλος, ό.π., σ. 72.

Η *Εσπερινή* του Πέτρου Γιάνναρου υπήρξε μία λαϊκή εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας πολυσέλιδη, πολύχρωμη και κατά τις Μπάλτα-Παπαδημητρίου καθόλου αξιόπιστη. Είναι χαρακτηριστική μάλιστα η φράση της εποχής ο «ψεύτης-Γιάνναρος». Το έντυπο διατήρησε μία στάση φανατική και σταθερά αντιβενιζελική.[74]

Το *Φως* εκδόθηκε το 1914 από τον Δημοσθένη Ρίζο. Η πολιτική του γραμμή δεν ήταν πάντα η ίδια μέχρι το 1941. Αρχικά επικρότησε τις απόψεις Βενιζέλου ενώ το 1915 ξεκίνησε πολεμική εναντίον του γιατί δεν ήθελε την έξοδο της Ελλάδας στον Μεγάλο πόλεμο. Το 1920 βρέθηκε και πάλι στο πλευρό του Βενιζέλου και υποστήριξε με φανατισμό τους Φιλελεύθερους στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου. Το 1925 έκλινε προς το Λαϊκό Κόμμα του οποίου ο Ρίζος κατέστη ένα από τα μαχητικότερα στελέχη.[75]

Ο *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος,* εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1920. Ήταν αντιβενιζελική εφημερίδα και μάλιστα φανατική παρότι η έκδοσή της συνέπεσε με την περίοδο παντοκρατορίας των φιλελευθέρων. Τήρησε σταθερά σθεναρή αντιβενιζελική και αντιπολιτευτική γραμμή. [76]

Η εφημερίδα *Αθήναι* ήταν η πρωινή εφημερίδα του Γεωργίου Πωπ της οποίας το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε 19 Οκτωβρίου 1902. Ήταν τετρασέλιδη, εξάστηλη μεγάλου μεγέθους.[77] Ο Μάγερ αναφέρει ότι «πρόκειται αναμφισβήτως περί ενός σπουδαίου δημοσιογραφικού οργάνου, που είχε τάξει ως σκοπό του την ανύψωσιν της πνευματικής στάθμης του αναγνωστικού κοινού της χώρας μας».[78]

Ο *Ριζοσπάστης*, εκδόθηκε από τον Γ.Φιλάρετο στη Θεσσαλονίκη στο διάστημα 1908-1911. Στη συνέχεια τον Ιούλιο του 1917 ο Γ.Πετσόπουλος την έφερε στην Αθήνα ως σοσιαλιστική ριζοσπαστική εφημερίδα. Το 1921 έγινε επίσημο όργανο του Σ.Ε.Κ.Ε. (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος).[79] Ήταν η ημερήσια πρωινή εφημερίδα που «ενεφανίσθη ως δημοσιογραφικόν όργανον «δημοκρατικών αρχών» εγράφετο εις την δημοτικήν γλώσσαν και ετόνιζεν ότι ήτο η μόνη ελληνική εφημερίς που ενεφορείτο από αρχάς και δεν εξυπηρέτει συμφέροντα άλλα, πλήν των συμφερόντων της εργατικής τάξης».[80] Υπήρξε το έντυπο με τις διπλές βολές, τόσο εναντίον του βενιζελισμού όσο και του αντιβενιζελισμού.

---

[74] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 85.
[75] Μάγερ, ό.π., σ. 69-70.
[76] Μάγερ, ό.π., σ. 77-8.
[77] Λούλος, ό.π., σ. 67.
[78] Μάγερ, ό.π., σ. 29.
[79] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 79.
[80] Μάγερ, ό.π., σ. 140,143.

Τέλος η ιστορία του ελληνικού τύπου έχει να επιδείξει και έντυπα που προέρχονται από την περιφέρεια της χώρας όπως η Καλαμάτα, η Πάτρα, τα Χανιά, η Λάρισα, ο Βόλος και η Θεσσαλονίκη.[81] Ιδιαίτερα για τη Θεσσαλονίκη η *Νέα Αλήθεια* (1909), ο *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδ*ος (1920) καθώς και ο *Τηλέγραφος Βορείου Ελλάδος* (1921) αποτελούν σημαντικές εφημερίδες των αρχών του 20ου αιώνα με τον *Ταχυδρόμο* να αναδεικνύεται αντιβενιζελική και φιλοβασιλική σε υπερθετικό βαθμό.

Όλες οι παραπάνω εφημερίδες θα είναι οι οδηγοί μας και ταυτόχρονα και οι συνοδοιπόροι μας στη διερεύνηση που θα επιχειρήσουμε για τον αντίκτυπο που είχε το Δημοκρατικό Μανιφέστο της 12ης Φεβρουαρίου 1922 στον Τύπο εκείνης της περιόδου. Άλλωστε «η εφημερίδα, καταγραφή του εφήμερου, της κάθε μέρας που περνά προστίθεται στον παρελθόντα χρόνο, υπηρετεί ωστόσο τη διάρκεια, συντηρεί τη συλλογική μνήμη, υπερβαίνει τον χρόνο, άρα «ποιεί ιστορίαν» των ανθρωπίνων πραγμάτων, των μεγάλων και των μικρών».[82]

[81] Καρυκόπουλος, ό.π., σ. 150.
[82] Μπάλτα-Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 9.

2ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο

2α. 1915-1917

Ο Εθνικός Διχασμός του 1915-1917 υπήρξε «ιστορική σύγκρουση πρωτοφανών διαστάσεων»[83] και γενεσιουργός αιτία μεγάλων δεινών για την Ελλάδα. Οι δύο πρωταγωνιστές, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος και ο πρωθυπουργός Βενιζέλος, κονταροχτυπήθηκαν σε μία προσωπική αντιπαράθεση δύναμης και ιδεολογίας, η οποία εξέλαβε τη μορφή ενός καθολικού και καταστροφικού διαχωρισμού των Ελλήνων, σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς. Οι δύο αντίπαλες παρατάξεις αναμετρήθηκαν τόσο στο θεσμικό πεδίο των εκλογών όσο και στο εξωθεσμικό πεδίο των κινημάτων και των ένοπλων συγκρούσεων. Ο αγώνας για την εξουσία ήταν σκληρός και η επκράτηση της μιας ή της άλλης παράταξης συνοδεύτηκε με διώξεις του αντιπάλου της.[84] Τα αποτελέσματα του διχασμού ήταν ποικίλα: πολιτικά, οικονομικά και πολεμικά που κλυδώνισαν την ελληνική κοινωνία με αποκορύφωμα το συλλογικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής του 1922. Με την Καταστροφή του ’22 τερματίστηκε οριστικά η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας, η περίοδος που άρχισε με την επανάσταση του 1821 έκλεισε, και το όνειρο της Μεγάλης Ελλάδας έσβησε.[85]

Ο Μαυρογορδάτος υποστηρίζει ότι ο Διχασμός ναι μεν εκδηλώθηκε το 1915 αλλά κυοφορούνταν ήδη από το 1909 με το Κίνημα στο Γουδί από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο.[86] Ο ατυχής πόλεμος του 1897, η ταπείνωση του ηττημένου στρατεύματος, η δυσαρέσκεια των κατώτερων αξιωματικών για την ευνοιοκρατία προς τους πρίγκιπες σε συνδυασμό με μία σειρά γενικών και αόριστων αιτημάτων οδήγησαν στο συλλαλητήριο της 14ης Σεπτεμβρίου 1909. Η κριτική του Βενιζέλου για το συγκεκριμένο εγχείρημα είναι γλαφυρή: «Η κατά τύπον στρατιωτική αύτη εξέγερσις, εγκριθείσα δια του λαοψηφίσματος της 14ης Σεπτεμβρίου, έλαβε τον χαρακτήρα αληθούς Λαϊκής Επαναστάσεως. Αλλ’ η επανάστασις αύτη εστερείτο προγράμματος σαφώς διαγεγραμμένου, έλειπε δε απ’ αυτής και ο ιθύνων πολιτικός νους...».[87] Ο ίδιος απεδείχθη ότι ήταν ο ιθύνων πολιτικός νους που κλήθηκε να

---

[83] Αντώνης Κλάψης-Μανόλης Κούμας, «Εθνικές Κρίσεις. Εθνικός Διχασμός», *Η Καθημερινή,* Αθήνα 2019, σ. 6.
[84] Σπύρος Βλαχόπουλος, *Η κρίση του κοινουβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935*, Ευρασία, Αθήνα 2012, σ.30
[85] Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ. 17.
[86] Γιώργος Μαυρογορδάτος, *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015,, σ.21.
[87] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 24.

επιληφθεί της υποθέσεως. Οι δύο εκλογικές αναμετρήσεις του 1910 οδήγησαν στην πλήρη επικράτηση του κόμματος των Φιλελευθέρων και του άνοιξαν τις πόρτες για να υλοποιήσει ως πρωθυπουργός της χώρας τη Μεγάλη Ιδέα.

Αρχής γενομένης με τους Βαλκανικούς που υπήρξαν «το μεγαλύτερο πολεμικό επίτευγμα του νεολληνικού κράτους από τη σύστασή του».[88] Το χαρμόσυνο αποτελέσμα του διπλασιασμού της έκτασης (από 63.211 σε 120.308 τ.χλμ) και του πληθυσμού (από 2.631.952 σε 4.718.221) [89] της χώρας σκιάστηκαν από τη δολοφονία του Γεωργίου Α΄ στη Θεσσαλονίκη στις 5 Μαρτίου 1913 τον οποίο και διαδέχτηκε ο πρωτότοκος γιος του, Κωνσταντίνος ο Α΄.[90] Ήδη στο πρώτο έτος των Βαλκανικών είχε φανεί η αδυναμία του Κωνσταντίνου να λειτουργήσει σε συνταγματικά πλαίσια φτάνοντας σχεδόν σε ρήξη με τον πρωθυπουργό Βενιζέλο. Ωστόσο οι νίκες του ελληνικού στρατού στα μέτωπα έστω και κατόπιν πρωθυπουργικής παρεμβάσεως απένειμαν στον Κωνσταντίνο τον τίτλο του νικηφόρου «Στρατηλάτη» που θα τον ακολουθήσει σε όλη την πορεία του διχασμού. [91]

Αν και στη διετία του 1912-13 λαός και ηγεσία συμπαρατάχθηκαν αξιοποιώντας τις ίδιες δυνάμεις σε συνδυασμό με τις διεθνείς πολιτικές και διπλωματικές συγκυρίες, η διαίρεση του έθνους λίγο αργότερα θα συρρικνώσει τις πραγματικές του δυνατότητες και θα εξουδετερώσει κεκτημένα οφέλη.[92] Το ξέσπασμα του Μεγάλου Πολέμου τον Οκτώβριο του 1914 γέννησε δίλημμα στην ελληνική πολιτική ηγεσία για την επιλογή του συνασπισμού με το οποίο θα συστρατευόταν η χώρα οδηγώντας σε σπάνια αντιπαράθεση απόψεων και βαθιά αντιγνωμία. Ο ανώτατος άρχοντας και ο πρωθυπουργός της Ελλάδας επέλεξαν ο καθένας για τους δικούς του λόγους τα δύο αντιπαρατιθέμενα στρατόπεδα, ο μεν πρώτος τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες, ο δε δεύτερος τον συνασπισμό της Αντάντ. Η διαφωνία αυτή διαμόρφωσε τις παραμέτρους μιας πολιτικής κρίσης και ταυτόχρονα μίας οξύτατης κοινωνικής αντιπαράθεσης.[93]

Από εκείνη τη στιγμή η ελληνική διπλωματία θα είναι απότοκος του προσωπικού παράγοντα και του χαρακτήρα των εμπλεκομένων προσώπων. Ο Βενιζέλος ήταν υπέρμαχος των αρχών της ελευθερίας των λαών, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και σταθερά πεπεισμένος για την τελική βρετανική κατίσχυση στη Μεσόγειο.[94] Στον αντίποδα, ο Κωνσταντίνος, απόφοιτος της στρατιωτικής Ακαδημίας του Βερολίνου, σύζυγος της

---

[88] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 33.
[89] Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Ελλάδος*. (επίτομη)1204-2000, Σταμούλης, Αθήνα 2005, σ. 390.
[90] Βακαλόπουλος, ό.π., σ.383.
[91] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 34,35.
[92] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική. 1900-1945*, Εστία, Αθήνα 1992, σ.105.
[93] Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*, Πατάκης, 2015, σ. 557.
[94] Σβολόπουλος, 1900-1945, σ. 109.

Γερμανίδας πριγκίπισσας και εξοικειωμένος με το συγκεντρωτικό πνεύμα της γερμανικής Αυλής είχε την πεποίθηση για την βέβαιη νίκη των γερμανικών όπλων.[95] Παράλληλα σοβούν οι διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές αντιλήψεις των δύο παρατάξεων. Ο βενιζελικός μεγαλοϊδεατισμός στόχευε στην αναδιοργάνωση όλων των τομέων του κράτους προκειμένου ο ελληνισμός να απογειωθεί, να εκσυγχρονιστεί και να μπει στη χορεία των δυτικών εξελιγμένων κρατών.[96] Ο εξευρωπαϊσμός, η δυτικοποίηση και ο κοσμοπολίτικος αστικός βενιζελισμός τρόμαξε συγκεκριμένα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και οδήγησε στη σταδιακή αποκρυστάλλωση του αντιβενιζελισμού. Αυτός ο αντιβενιζελισμός βρήκε ανάπαυση στο σύνθημα-αίτημα για μία «μικρή και έντιμη Ελλάδα». [97]

Ωστόσο και στις δύο αυτές επιλογές, παρατηρεί ο Σβολόπουλος, το βασικό κίνητρο ήταν η καλύτερη εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος μέσα από την ειδικότερη αντίληψη του καθενός για την πιθανή έκβαση της παγκόσμιας σύρραξης.[98]

Το 1915 ήταν μία δύσκολη χρονιά, τα σύννεφα του σχίσματος φάνηκαν το Φεβρουάριο με την παραίτηση Βενιζέλου λόγω διαφωνίας με τον βασιλιά. Ακολούθησαν νέες εκλογές, το Μάϊο, και ξεκάθαρη νίκη των Φιλελευθέρων. Ο επανεκλεγείς πρωθυπουργός εισηγήθηκε εκ νέου την είσοδο της χώρας στον πόλεμο, αλλά ο βασιλιάς τον εξανάγκασε σε δεύτερη παραίτηση[99] (αιτία ήταν η απόβαση αγγλογαλλικών στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη) με αποτέλεσμα την αποχή της παράταξης του από τις εκλογές του Δεκεμβρίου.[100] Αυτός ο δεύτερος εξαναγκασμός σε παραίτηση και οι δεύτερες εκλογές του 1915 υπήρξαν, αναφέρει ο Χατζηβασιλείου η παραβίαση του πολιτεύματος από τον βασιλιά.[101] Συγχρόνως η είσοδος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο με τις Κεντρικές Αυτοκρατορίες ανάγκασε τον βασιλιά να υποστηρίξει την ουδετερότητα της χώρας κόντρα στις αγγλογαλλικές πιέσεις για συμμετοχή της Ελλάδας στην Αντάντ. Οι κυβερνήσεις από εδώ και πέρα και μέχρι το Μάϊο του ’17 θα είναι όλες φιλοβασιλικών αποχρώσεων και θα εκπροσωπούν τον παλαιοκομματισμό.

Το 1916 οι άσχημες εξελίξεις στο Μακεδονικό μέτωπο με την παράδοση του οχυρού Ρούπελ στους Γερμανοβουλγάρους οδήγησαν σε όξυνση των σχέσεων βενιζελικών και αντιβενιζελικών. [102] Η ρήξη είχε επέλθει. Η συγκρότηση της Οργάνωσης των Επιστράτων

---

[95] Σβολόπουλος, 1900-1945, σ. 110.
[96] Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας.Από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρεϊκή εποχή,* Παπαζήσης, 1997, σ. 97-98.
[97] Διαμαντόπουλος, ό.π., σ.101.
[98] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική, 1830-1981,* Εστία, Αθήνα 2019, σ. 139.
[99] Σπύρος Βλαχόπουλος-Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας, 20ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2018, σ. 159.
[100] Κωστής, ό.π., σ. 558,559,560.
[101] Βλαχόπουλος-Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 161.
[102] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 82.

(φιλοβασιλική παραστρατιωτική οργάνωση), η κατάληψη της Μακεδονίας από τους Βουλγάρους και η εκδήλωση τον Αύγουστο στη Θεσσαλονίκη του κινήματος της «Εθνικής Άμυνας» από στελέχη των Φιλελευθέρων το επιβεβαιώνουν. [103] Ενώ συνέβαιναν αυτά στις 13/26 Σεπτεμβρίου ο Βενιζέλος εγκατέλειψε την Αθήνα, και με ενδιάμεσο σταθμό τα Χανιά, αποβιβάστηκε στις 29 Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη.[104] Εκεί συνέστησε Προσωρινή Κυβέρνηση, την «Επαναστατική Τριανδρία» με μέλη τον ίδιο, τον Παύλο Κουντουριώτη και τον Παναγιώτη Δαγκλή.[105] Ο Διχασμός του 1915-17 αποτυπώνεται γεωγραφικά με τη νόμιμη κυβέρνηση του «κράτους των Αθηνών» και την επαναστατική του «κράτους της Θεσσαλονίκης» και με τις κοινωνικές προεκτάσεις που οδήγησαν ορισμένους ιστορικούς να ονομάσουν την πολιτική αντιπαλότητα, εμφύλιο πόλεμο.[106] Τον χαρακτηρισμό δεν δέχεται ο Χατζηβασιλείου υποστηρίζοντας ότι θα ήταν πόλεμος αν είχαν διεξαχθεί στρατιωτικές επιχειρήσεις μεταξύ των δύο πλευρών, κάτι που δεν έγινε στην περίπτωσή μας.[107]

Η δυσαρέσκεια των Αγγλογάλλων για τον Κωνσταντίνο έφτασε στο ζενίθ και η απαρέσκεια αυτή θα διατηρηθεί αμείωτη μέχρι το 1922. Στις 29 Μαΐου/11 Ιουνίου 1917 (αποφράδα ημέρα για τον ελληνισμό) οι Δυνάμεις της Αντάντ απαίτησαν ρητά την παραίτηση του Κωνσταντίνου από τον θρόνο προσδίδοντας στην απόφασή τους και μία γεύση τραγικής ειρωνείας.[108] Ο βασιλιάς φρόντισε πριν την αναχώρησή του να επιβεβαιώσει πως η άνοδος στο θρόνο του δευτερότοκου γιου του, Αλέξανδρου, δεν ήταν παρά προσωρινή και η ακριβής θέση του ήταν εκείνη του τοποτηρητή του.[109]

2β. 1917-1920

Μετά την εκθρόνιση Κωνσταντίνου έφτασε η ώρα για την πολεμική έξοδο της Ελλάδας που ήταν και ο πρωταρχικός σκοπός του Βενιζέλου.Τον Ιούνιο κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές Αυτοκρατορίες και τον Ιούλιο ανασύστασε την Βουλή των Λαζάρων.[110] Η καθυπόταξη της Βουλγαρίας και της Τουρκίας σε συνδυασμό με την γενικότερη επικράτηση

---

[103] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 90.
[104] Gunar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, μτφ. Θ. Παρασκευόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006, σ. 903.
[105] Σβολόπουλος, 1830-1981, σ. 127.
[106] Κωστής, ό.π., σ. 558.
[107] Βλαχόπουλος-Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 118.
[108] Αντώνης Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019, σ. 289.
[109] Κλάψης, ό.π., σ. 290.
[110] Βακαλόπουλος, Επίτομη, σ. 404.

των Αγγλογάλλων επιβεβαίωσε και δικαίωσε την εξωτερική πολιτική Βενιζέλου φέρνοντας την χώρα στο πλευρό των νικητών με το τέλος του Πολέμου το 1918.[111]

Στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι (Ιανουάριος 1919-Ιανουάριος 1920) [112] ο Βενιζέλος στηριζόμενος στην αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών και αφού παρέθεσε στατιστικά στοιχεία για τους αλύτρωτους ελληνικούς πληθυσμούς των περιοχών που διεκδικούσε, αξίωσε προφορικά από το Συμβούλιο των Τεσσάρων τη Β.Ήπειρο, ολόκληρη τη Θράκη, τα δυτικά παράλια της Μ.Ασίας, τα Δωδεκάνησα και τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου μαζί με Ίμβρο και Τένεδο.[113] Ο Βενιζέλος είχε θέσει ως πρωταρχικό στόχο και προτεραιότητά του την περιοχή της Σμύρνης και την σχεδόν εμμονική ιδέα κατά τον Μαυρογορδάτο, επέκτασης του ελληνικού κράτους στη μικρασιατική ακτή.[114] Ως εκ τούτου άρπαξε την ευκαιρία που του παρουσιάστηκε... «Ήταν 6 Μαΐου1919, όταν ο Βενιζέλος δέχτηκε ένα επείγον τηλεφωνικό μήνυμα από τον Λόυντ Τζώρτζ.[...] - Έχετε διαθέσιμον στρατόν; -Έχομεν. Περί τίνος πρόκειται; -Απεφασίσαμεν σήμερον μετά του προέδρου Ουίλσον και του κυρίου Κλεμανσώ ότι δέον να καταλάβετε την Σμύρνην[...]-Είμεθα έτοιμοι.».[115] Αυτή η απάντηση οδήγησε τον ελληνική στρατιωτική δύναμη στην Ιωνία μέχρι και τον Αύγουστο του ’22.

Στα εσωτερικά της χώρας τώρα ο Βενιζέλος ερχόμενος στην εξουσία την τριετία 1917-20 άσκησε σκληρή διακυβέρνηση γεγονός που αποτυπώνεται στους χαρακτηρισμούς που της αποδίδουν: ο Gunnar λέει ότι «οι Φιλελεύθεροι επέβαλαν στην Αθήνα de facto δικτατορία»,[116] ο Χατζηβασιλείου ονομάζει τη δεύτερη φάση του βενιζελισμού «ιακωβινικός βενιζελισμός»,[117] ο Κωστής γράφει, ότι οι βενιζελικοί θα κυβερνήσουν εξίσου αυταρχικά[118] (με τους βασιλικούς), και ο Κλάψης αναφέρει ότι η τοποθέτηση πολυάριθμων βενιζελικών σε κρατικά αξιώματα συνοδεύτηκε από την εφαρμογή αντιδημοκρατικών μεθόδων.[119]

Η υπογραφή των Σεβρών (28 Ιουλίου-10 Αυγούστου 1920) και οι άλλες που υπογράφτηκαν την ίδια μέρα σηματοδότησαν αφενός τον ακρωτηριασμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και αφετέρου τον εθνικό θρίαμβο της Ελλάδας. Ωστόσο τα μεγάλα αυτά διεθνή γεγονότα δεν ομαλοποίησαν την εσωτερική κατάσταση της χώρας. Κάτω από την

---

[111] Σβολόπουλος, 1900-1945, σ. 137.
[112] Βακαλόπουλος, Επίτομη, σ. 407.
[113] Κλάψης, ό.π., σ. 300.
[114] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 122.
[115] Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η απόφαση για επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία*, Ίκαρος, Αθήνα 2009, σ.23.
[116] Hering, ό.π., σ. 912.
[117] Βλαχόπουλος-Χατζηβασιλείου, ό.π., σ. 99.
[118] Κωστής, ό.π., σ. 561.
[119] Κλάψης, ό.π., σ. 292.

αστραφτερή επιφάνεια του θριάμβου σοβούσαν τα εθνικά πάθη των δύο αντιπάλων που τους χώριζε αβυσσαλέο μίσος.[120] Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός θα αποκαλύψουν το σκοτεινό τους πρόσωπό στη δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου στο σιδηροδρομικό σταθμό Gare de Lyon στο Παρίσι (30 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1920) και στη δολοφονία του Ίωνα Δραγούμη την επόμενη ακριβώς ημέρα.

Στις 25 Αυγούστου/7 Σεπτεμβρίου 1920 λίγες μέρες μετά την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών ο Βενιζέλος μέσα σε πανηγυρικό κλίμα παρουσίασε στη Βουλή τα αποτελέσματα της διετούς επίπονης διπλωματικής δραστηριότητας της Κυβέρνησής του και ανακοίνωσε την πρόσκληση του ελληνικού λαού σε εκλογές σε δύο μήνες.[121] Ο Κρητικός πολιτικός, οι συνεργάτες του αλλά και οι ξένοι ήταν βέβαιοι για τη νίκη του. Με βασικό προεκλογικό υλικό των Φιλελεύθερων το χάρτη της Ελλάδας «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», ποιος θα μπορούσε να υποψιαστεί την ήττα; Σίγουρα όχι ο Βενιζέλος. Ακόμα και η τροποποίηση της εκλογικής νομοθεσίας με τρόπο που να ευνοεί καταφανώς τους βενιζελικούς ενισχύει την πεποίθηση ότι δεν ήταν πρόθυμος να χαρίσει τη νίκη στην Αντιπολίτευση και επιβεβαιώνει ότι ο Βενιζέλος δεν πίστευε ότι θα χάσει.[122] Η οικτρή διάψευσή του μοιάζει έκτοτε ανεξήγητη[123] τουλάχιστον για κάποιους. Σχετικό με τα προηγούμενα είναι η επισήμανση του Χατζηιωσήφ, ότι η προσπάθεια αστικού εκσυγχρονισμού, που ανέλαβαν οι Φιλελεύθεροι στο 1910, δεν κατόρθωσε να εξασφαλίσει τη διαρκή κοινωνική συναίνεση. Αυτό επιβεβαιώθηκε από τις εκλογικές ήττες των Φιλελευθέρων το 1920, το 1932 και το 1933, και αποδεικνύουν την έκταση και την ισχύ των αντιστάσεων, που συνάντησε στην ελληνική κοινωνία το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα του Βενιζέλου και των βουλευτών του.[124]

2γ. 1920-1922

Ο ξαφνικός θάνατος του Αλέξανδρου από το δάγκωμα ενός πιθήκου, αφενός ανέβαλε τις εκλογές από τον Οκτώβριο στο Νοέμβριο του 1920 αφετέρου ενεργοποίησε και έφερε στην επιφάνεια το δυναστικό ζήτημα. Ο Κωνσταντίνος, που είχε απομακρυνθεί όπως είδαμε από τη χώρα, χωρίς να παραιτηθεί, βρισκόταν εξόριστος με τη βασιλική οικογένεια

---

[120] Νικόλαος Παπαδάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης (1917-1928),* Η Καθημερινή, τμ.3, σ.102.

[121] Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Οι εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 και η επάνοδος του Κωνσταντίνου», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ.ΙΕ, σ. 146.

[122] Κλάψης-Κούμας, ό.π., σ. 62.

[123] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 125,129.

[124] Γιώργος Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ, (επιμ.) *Βενιζελισμός και Αστικός Μετασχηματισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 439.

στην Ελβετία. Η πρόταση της κυβέρνησης να ανακηρυχθεί βασιλεύς ο τριτότοκος γιος του Κωνσταντίνου πρίγκιπας Παύλος, απορρίφθηκε από τον ίδιο τον Παύλο. Την πρόταση να ανακηρυχτεί βασιλεύς ο Παύλος την απόκρουσε με δριμύτατες δηλώσεις ο Γούναρης που δήλωσε: «Υπαρχούσης περιπτώσεως βασιλέως, εις και μόνος αρμόδιος είναι: ο Ελληνικός λαός. Και ο μόνος τρόπος ίνα ερωτηθή είναι το δημοψήφισμα. Παν ό,τι αντιθέτως προς ταύτα λέγεται, είναι τέχνασμα. Αλλά με σοφίσματα και τεχνάσματα δεν καταργείται η μεγάλη πραγματικότης που λέγεται θέλησις του λαού».Τα δραματικά γεγονότα επέβαλαν την αναβολή των εκλογών για μία εβδομάδα και έτσι η εκλογική μάχη δόθηκε την 1η Νοεμβρίου 1920.[125] Κάτω από αυτές τις συνθήκες το δυναστικό έγινε το κύριο θέμα των εκλογών που βάρυνε αποφασιστικά στην κρίση του ελληνικού λαού.

Οι αντίπαλοι του Βενιζέλου, που είχαν λάβει την προσωνυμία αντιβενιζελικοί, παρουσιάσθηκαν στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου, ως συνασπισμός, με τον τίτλο «Ηνωμένη Αντιπολίτευσις». Το μεγαλύτερον κόμμα του συνασπισμού ήταν των Εθνικοφρόνων που μετονομάστηκε σε Λαϊκόν υπό τον Γούναρη. Δεύτερο σε δύναμη ερχόταν το Συντηρητικόν, μετονομασθέν και αυτό σε Μεταρρυθμιστικόν.[126] Η τελική αναμέτρηση έγινε με δύο λόγους στην πλατεία Συντάγματος από το Γούναρη στις 25 και από τον Βενιζέλο στον ίδιο χώρο στις 28 Οκτωβρίου. Ο λόγος του Γούναρη ήταν επιθετικός, οξύτατος και περιέγραψε την αυταρχική κατάσταση που επικράτησε στη χώρα από το 1917 ως το 1920. Και όταν είπε ότι «Βασιλεύς των Ελλήνων είναι ο Κωνσταντίνος» τα αλαλάζοντα πλήθη ξέσπασαν σε φρενιτιώδεις εκδηλώσεις».[127] «Πράγματι ζήτημα θρόνου δεν υπάρχει. Ο θρόνος έχει τον νόμιμον αυτού κάτοχον. Βασιλεύς των Ελλήνων είναι ο Κωνσταντίνος. Κληθείς εις την διαδοχήν του αειμνήστου βασιλέως Γεωργίου, ως πρωτότοκος αυτού υιός ο Κωνσταντίνος και ουδέποτε παραιτηθείς του θρόνου. Αυτός είναι ο συνταγματικός βασιλεύς των Ελλήνων».[128]

«Στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920 το κόμμα των Φιλελευθέρων ηττήθη. Επί συνόλου 369 εδρών εκέρδισε μόνο 118 εις 18 εκ των 40 εκλογικών περιφερειών».[129] Σε συνέχεια των εκλογών ήρθε στις 22 Νοεμβρίου 1920 το δημοψήφισμα-παρωδία σύμφωνα με το οποίο το 99% του ελληνικού λαού ψήφισε την επάνοδο του Κωνσταντίνου.

Δύο μέρες πριν το δημοψήσισμα, οι πρεσβευτές των Δυνάμεων (Μεγ.Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία) επέδωσαν στην ελληνική κυβέρνηση την ακόλουθη διακοίνωση: «Αι κυβερνήσεις της Μεγάλης Βρεταννίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας απέδειξαν σταθερώς το

---

[125] Δημήτριος Χρονόπουλος, *Δημήτριος Γούναρης,* Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ, σ. 340.
[126] Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Κάκτος, Αθήνα 2019, σ.132.
[127] Χρονόπουλος, ό.π., σ. 341.
[128] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 136.
[129] Δαφνής, ό.π., σ. 131.

ενδιαφέρον των προς τον ελληνικόν λαόν και ηυνόησαν την πραγματοποίησιν των προαιωνίων πόθων του. Εντεύθεν, κατά μείζονα λόγον, ησθάνθησαν θλιβεράν έκπληξιν εκ των εν Ελλάδι επελθόντων γεγονότων. Δεν επιθυμούσι να αναμειχθώσιν εις τας εσωτερικάς υποθέσεις της Ελλάδος, αλλά είναι υποχρεωμέναι να δηλώσωσι δημοσία ότι η επί του θρόνου της Ελλάδος επαναφορά του βασιλέως, του οποίου η ανειλικρινής στάσις και συμπεριφορά έναντι των Συμμάχων κατά την διάρκειαν του πολέμου επήγαγεν αυταίς μεγάλας δυσχερείας και ζημίας, δεν δύναται ή να θεωρηθή παρ' αυτών ως προσεπικύρωσις παρά της Ελλάδος των εχθρικών αυτών πράξεων. Το γεγονός τούτο ήθελε δημιουργήσει νέαν δυσμενή καταστάσιν εις τας σχέσεις μεταξύ Ελλάδος και Συμμάχων και εντεύθεν αι τρεις Κυβερνήσεις εδήλωσαν ότι επιφυλάσσουσιν εαυταίς τελείαν ελευθερίαν ενεργείας εν τω κανονισμώ της ούτω προκυψάσης καταστάσεως».[130] Η διακοίνωση ήταν κατηγορηματική και προειδοποιούσε ότι τυχόν επαναφορά του βασιλιά που τάχθηκε υπέρ των ηττημένων του Πρώτου Παγκοσμίου θα σήμαινε άρση της οιασδήποτε υποστήριξης προς την Ελλάδα από τους νικητές. Και πράγματι, δεν μπορούσε να μην ερμηνευθεί ως αποδοκιμασία και εχθρική ενέργεια κατά των Αγγλογάλλων η επαναφορά του γερμανόφιλου Κωνσταντίνου από την Δεξιά.

Η διακοίνωση δεν ελήφθη υπόψη και ο βασιλιάς επέστρεψε στην Αθήνα στις 6 Δεκεμβρίου μέσα σε ένα πραγματικό παραλήρημα.[131] Ο Δημήτριος Ράλλης, πρώτος μετανοεμβριανός πρωθυπουργός, υποδεχόμενος τον Κωνσταντίνο τον προσφώνησε λέγοντας: «Εορτή εορτών και πανήγυρις πανηγύρεων. Επανέρχεται ο θρυλικός Βασιλεύς. Η νίκη οφείλεται εις τον ελληνικόν λαόν, ο οποίος απέδειξεν ότι η αγάπη του είναι η ισχύς του Βασιλέως, κατά το έμβλημα της Δυναστείας». Άλλωστε το φιλοκωνσταντινικό ρεύμα που είχε δημιουργήσει προεκλογικά η Αντιπολίτευση ήταν τόσο μεγάλο, αναφέρει ο Πλουμίδης, που πλέον ούτε η ίδια είχε τη δύναμη να το αναχαιτίσει.[132] Τη Ραλλική κυβέρνηση εξυπηρετούσε η επάνοδος του βασιλιά να είναι αποτέλεσμα της λαϊκής επιταγής και όχι δική της ευθύνη, μεταθέτοντας το βάρος «εις τους ώμους του Ελληνικού λαού» όπως την κατηγόρησε ο Βενιζέλος,[133] γεγονός που συνάμα θα την απάλλασε από τις ευρωπαϊκές βολές αντίδρασης.

Η εκλογική ήττα του βενιζελισμού το 1920 αποδιδόταν στο παρελθόν, κυρίως στην κόπωση του στρατού και στην υπόσχεση του αντιβενιζελισμού για επιστροφή των στρατιωτών στα σπίτια τους. Συνδυαστικά προς αυτό άλλοι ιστορικοί υποστήριξαν ότι οι

---

[130] Μελέτης Μελετόπουλος, *Η Βασιλεία στην Νεώτερη Ελληνική Ιστορία*, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1994, σ. 78-79.
[131] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 141.
[132] Σπυρίδων Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος*, Εστία, Αθήνα 2020, σ. 298.
[133] Πλουμίδης, στο ίδιο.

αντίπαλοι του Βενιζέλου «μόλις αναρριχήθηκαν στην εξουσία αντί της υποσχεθείσας αποστράτευσης συνέχισαν τη μικρασιατική εκστρατεία και προχώρησαν σε γενική επιστράτευση».[134] Η σύγχρονη ωστόσο ιστοριογραφία δίνει άλλες πιο στέρεες επιστημονικά απαντήσεις όπως αυτή του Πλουμίδη ο οποίος υποστηρίζει ότι η άκρατη δημοφιλία του Κωνσταντίνου, η δολοφονία Δραγούμη, η αυταρχική περίοδος Βενιζέλου του 1917-1920 καθώς και η ωμή ξενική επέμβαση των Αγγλογάλλων υπό την υπέρμετρη βενιζελική ανοχή αποτελούν την απάντηση στο εκλογικό αποτέλεσμα της 1ης Νοεμβρίου.[135]

Το αντιβενιζελικό καθεστώς μόλις έλαβε την εξουσία με τον Ράλλη πρωθυπουργό και τον Γούναρη πραγματικό αρχηγό ενήργησε ως εξής: απομάκρυνε τον Αρχιεπισκόπο Μελέτιο Μεταξάκη (ακραιφνή βενιζελικού), εκκαθάρισε τους βενιζελικούς από τον κρατικό μηχανισμό, απομάκρυνε τους βενιζελικούς αξιωματικούς από το μέτωπο, ανάθεσε την αρχιστρατηγία του μικρασιατικού στρατού στον Αναστάσιο Παπούλα και επανέφερε 1500 απότακτους αξιωματικούς.[136] Οι κινήσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του διχαστικού κλίματος στις τάξεις του ελληνικού στρατού στη Μικρασία.[137] Ο Δαφνής καταλογίζει στους αντιβενιζελικούς δύο λάθη: το δημοψήφισμα για την επάνοδο του Κωνσταντίνου και την ανακήρυξη της Βουλής σε Τρίτη Συντακτική Συνέλευση, «διά της ανακηρύξεως αυτής ωμολόγει ότι επρόκειτο περί εκτάκτου καταστάσεως, υποκειμένης εις νομιμοποίησιν, ενώ συγχρόνως, έδενε τας χείρας του βασιλέως, ο οποίος ουδεμίαν των προνομιών του ηδύνατο να ασκήση, πολύ δε ολιγώτερον να προβή εις διάλυσιν της συνελεύσεως. Επί πλέον ο αντιβενιζελισμός απεδύθη εις ενδοοικογενειακάς έριδας. Συνέπεια όλων αυτών των σφαλμάτων υπήρξεν η αδυναμία των αντιβενιζελικών να δώσουν σταθεράν κυβέρνησιν. Επτά, εν συνόλω, κυβερνήσεις ενηλλάγησαν εις την εξουσίαν κατά τους 22 μήνας ζωής της Τρίτης Συνελεύσεως»[138].

Η στάση των Δυνάμεων στο νέο εκλογικό αποτέλεσμα ήταν άμεσα εχθρική. Πριν καν ο Κωνσταντίνος πατήσει το πόδι του στην Ελλάδα οι Κυβερνήσεις των Δυνάμεων της Αντάντ προειδοποίησαν τους μετανοεμβριανούς κυβερνήτες ότι η επάνοδος του στον θρόνο θα είχε ως άμεσον επακόλουθο τον οικονομικό αποκλεισμό, τη διπλωματική απομόνωση και την αποστέρηση της Ελλάδος από τις συμμαχίες της. [139] Αυτή η στάση συνδυάστηκε με την άρδην αλλαγή της γαλλικής πολιτικής μετά την πτώση Κλεμανσώ. Η Γαλλία έγινε υπέρμαχος της διατήρησης της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και

---

[134] Ηλίας Μπερεδήμας, *Η πρώτη Δημοκρατία*, Άκμων, Αθήνα 1960, σ. 18.
[135] Πλουμίδης, ό.π., σ. 253.
[136] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 142.
[137] Κλάψης-Κούμας, ό.π., σ. 69.
[138] Δαφνής, ό.π., σ. 133.
[139] Μπερεδήμας, ό.π., σ. 17.

της αναθεώρησης των όρων της συνθήκης των Σεβρών.[140] Η αντιβενιζελική κυβέρνηση αγνόησε πεισματικά να αντιμετωπίσει την ευρωπαϊκή εχθρότητα με αποτέλεσμα κατά τον Λόυντ Τζώρτζ «αδιάφορες Δυνάμεις έγιναν εχθρικές και εχθρικές έγιναν επιθετικές». [141]

Τέλη 1920, αρχές 1921 διαμορφώθηκε το πολιτικό και στρατιωτικό δίλημμα για προώθηση ή άμυνα των μικρασιατικών στρατευμάτων.[142] Την απάντηση θα δώσουν οι μετανοεμβριανές κυβερνήσεις αμέσως μετά τη Διασυμμαχική Συνδιάσκεψη. Στις 21 Φεβρουαρίου 1921 (μέχρι 18 Μαρτίου) θα αρχίσει τις εργασίες της Συνδιάσκεψη στο Λονδίνο που θα προσφέρει την ευκαιρία στην ελληνική κυβέρνηση (ο Ν.Καλογερόπουλος, διαδέχτηκε τον Δ.Ράλλη) να προβάλλει τις θέσεις της. Στη συνέχεια θα τις προβάλλει από θέση μειωμένης ισχύος, όχι μόνο εξαιτίας της αδιάλλακτης Άγκυρας του Κεμάλ αλλά κυρίως εξαιτίας της υπαναχώρησης των Ευρωπαίων συμμάχων της.[143] Η μόνη δύναμη που φαινόταν σταθερά φιλική προς την ελληνική πλευρά ήταν η Αγγλία με τους Γαλλο-Ιταλούς να ενισχύουν απροκάλυπτα την Άγκυρα ώστε «να αντισταθεί στις αποφάσεις και τα διαβήματα των συμμάχων!», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σβολόπουλος.[144] Η μετανοεμβριανή κυβέρνηση αρνήθηκε πεισματικά όλες τις προτάσεις της συνδιάσκεψης για επικυριαρχία του σουλτάνου στη Σμύρνη, διορισμό χριστιανού, αλλά όχι απαραίτητα Έλληνα κυβερνήτη και περιορισμό των ελληνικών δυνάμεων μέσα στην πόλη της Σμύρνης.[145] Η αποτυχία της Συνδιάσκεψης ενίσχυσε την απόφαση της κυβέρνησης να πιέσει τα πράγματα τουλάχιστον στο πεδίο των πολεμικών επιχειρήσεων και να αποφασίσει προέλαση προς την Άγκυρα.[146]

Ταυτόχρονα με το τέλος της Συνδιάσκεψης ο μικρασιατικός στρατός ξεκίνησε τις πολεμικές επιχειρήσεις στη γραμμή Εσκή Σεχίρ-Αφιόν Καραχισάρ με αρνητική έκβαση για τους Έλληνες και αντιπροσωπεύοντας ουσιαστικά την πρώτη αποτυχία στο μικρασιατικό μέτωπο.[147] Στις 26 Μάρτιου ’21 νέος πρωθυπουργός ορκίστηκε ο Γούναρης ο οποίος μαζί με τον Κωνσταντίνο και 3 από τους πρίγκιπες επιβιβάστηκε σε πλοίο στις 29 Μαΐου 1921 με προορισμό το λιμάνι της Σμύρνης. Στις 8 Ιουνίου οι πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων με πρωτοβουλία του Άγγλου Υπουργού Εξωτερικών Τσάμπερλαιν επανήλθαν με νέα

---

[140] Σπυρίδων Πλουμίδης, «Από το θρίαμβο στην ήττα», Ελλάδα 20ος αιώνας, Α τόμος, *Η Καθημερινή,* Αθήνα 2017, σ. 15.
[141] Πλουμίδης, Η Καθημερινή, σ. 16.
[142] Γιαννουλόπουλος, ό.π., σ.159.
[143] Σβολόπουλος, 1900-1945, σ. 161.
[144] Σβολόπουλος, 1900-1945, σ. 162.
[145] Πλουμίδης, Η Καθημερινή, σ. 19.
[146] Σβολόπουλος, 1900-1945, σ. 163.
[147] Γιαννουλόπουλος, ό.π., σ.166.

πρόταση για τερματισμό των εχθροπραξιών στην Μικρασία και σύναψη ειρήνης.[148] Σκόνταψαν όμως στην αποδοκιμασία σύσσωμου του βενιζελικού και αντιβενιζελικού Τύπου, καθώς η παρουσία του βασιλιά στο μέτωπο φάνηκε προσωρινά σαν να έφερνε νέες νίκες.

Οι τρεις μήνες του καλοκαιριού του 1921 ήταν για τον ελληνικό στρατό το έσχατο όριο της αντοχής του. Στις 15 Ιουλίου στη σύσκεψη της Κιουτάχειας αποφασίστηκε η συνέχιση της προέλασης στα ενδότερα της Ανατολίας. Οι πολεμικές επιχειρήσεις στο εσωτερικό της Μικρασίας με πραγματικό επίτευγμα τη διάβαση του Σαγγάριου είχαν κατεύθυνση την Άγκυρα και στόχο την κατάληψη της προτού οι κεμαλικές δυνάμεις εξασφαλίσουν το χρόνο για ανασύνταξη και ενίσχυση.[149] Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα του ιστοριογράφου Ντριώ που αναφέρεται στη μάχη του Σαγγάριου (10-29 Αυγούστου1921):[150] «οι μαχηταί διήλθον τον Σαγγάριον, ανερριχήθησαν εις τα υψώματα της δεξιάς όχθης, ανέωξαν την προς την Άγκυραν οδόν. «Εις την Άγκυραν! Εις την Άγκυραν!» εφώνουν μεθυόμενοι υπό του αισθήματος της νίκης, ότι προσήγγιζον εις το τέρμα των αγώνων αυτών».[151] Η προέλαση κατά μήκος του ποταμού υπό αντίξοες συνθήκες και η σύγκρουση στις παρυφές του υψιπέδου της Άγκυρας, προσέλαβαν, γράφει ο Σβολόπουλος, επικές διαστάσεις. Εκοσι δύο μέρες και νύχτες δεν μάχονταν δύο στρατοί αλλά δύο έθνη που διακυβεύεται η ύπαρξή τους. [152]

Ωστόσο αυτό δεν ήταν το τέρμα των αγώνων τους. Η ελληνική πολιτική, στρατιωτική και οικονομική αδυναμία να πετύχει τέλεια νίκη στο Σαγγάριο οδήγησε τον Σεπτέμβριο του 1921 σε οπισθοχώρηση του εξουθενωμένου στρατού και «πάγωμα» του μετώπου για έναν ολόκληρο χρόνο. Αυτή η αποτυχημένη προέλαση άλλαξε απότομα και το πολιτικό κλίμα στην Ελλάδα. Με υπόδειξη του Βενιζέλου, οι Φιλελεύθεροι τερμάτισαν τη μέχρι εκείνη τη στιγμή εφεκτική στάση τους προκειμένου να υποστηρίξουν «κοινήν πολιτικήν δια το εθνικόν ζήτημα» και αποχώρησαν από τη Βουλή.[153]

Ο Γούναρης τον Οκτώβριο του 1921 έμεινε ουσιατικά μόνος να πορευτεί σε νέα προσπάθεια ζητώντας δάνειο από την Ευρώπη. Συνάντησε αδιαφορία, ψυχρότητα και ένα γαλλοκεμαλικό σύμφωνο (Franklin-Bouillon) που άφηνε έκθετη την ελληνική πλευρά παρά τη διατύπωση κάποιων αγγλικών διαμαρτυριών οι οποίες τελικά έπεσαν στο κενό. Η παρουσία των Ελλήνων στη Μικρασία διαγραφόταν πλέον πιο αμφίβολη και

---

[148] Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1932, σ. 313.
[149] Σβολόπουλος, 1900-1945, σ. 163.
[150] Νικόλαος Οικονόμου, «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου-Σεπτεμβρίου 1921», στο*: ΙΕΕ*, σ.179.
[151] Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ. 318.
[152] Σβολόπουλος, Εξωτερική πολιτική, σ. 164.
[153] Μαυρογορδάτος, ό.π.,σ. 145.

αναποτελεσματική από ποτέ.[154] Σημαίνοντα πρόσωπα του βενιζελισμού θορυβημένα από τα τεκταινόμενα στο πολεμικό και διπλωματικό μέτωπο εξαιτίας της αναποτελεσματικότητας των κυβερνήσεων της Αντιπολίτευσης είχαν ήδη ιδρύσει στην Κωνσταντινούπολη την «Εθνική Άμυνα» φιλοδοξώντας μαζί με αγγλική βοήθεια να δημιουργήσουν αυτόνομο Ιωνικό Κράτος στη Μ.Ασία.[155]

Στη συνδιάσκεψη των Καννών (22 Δεκεμβρίου-13 Ιανουαρίου 1922) ο Γούναρης και ο Μπαλτατζής ελάχιστα βοήθησαν την ελληνική υπόθεση και στην πραγματικότητα απλώς επιβεβαίωσαν την υποχρέωση να μην προχωρήσουν σε κανενός είδους ενέργειες στρατιωτικές ή διπλωματικές σε σχέση με το μικρασιατικό ζήτημα. [156] Το κλίμα της πόλωσης βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού έφτασε για άλλη μία φορά στο ζενίθ με την απόπειρα δολοφονίας του ένδοξου ναύαρχου Παύλου Κουντουριώτη τον Δεκέμβριο του ’21[157] και επόμενη κορύφωση τη δολοφονία του εκδότη Καβαφάκη στις 21 Φεβρουαρίου 1922.[158]

Τον Ιανουάριο του 1922 συναντήθηκε ο βρετανός πρωθυπουργός Λ.Τζώρτζ με τον Πατριάρχη Μελέτιο (κατόπιν της αποπομπής του από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο της Ελλάδας, κατέλαβε τον πατριαρχικό θώκο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως-Ιανουάριος 1922) όπου του είπε τα ακόλουθα: « Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος εξεμηδένισε όλας τας συμπαθείας, τας οποίας είχεν η Ελλάς. Η γενική κατάστασις τώρα είναι τοιαύτη, ώστε εμποδίζει τους φίλους της Ελλάδος να φανούν χρήσιμοι εις την χώραν σας. Ένεκα του Βασιλέως Κωνσταντίνου εκείνοι οι οποίοι συνεπάθουν προς τους Τούρκους, έγιναν τώρα πολύ περισσότερον ισχυροί εις βάρος πάντοτε των Ελληνικών συμφερόντων. Τα είπα τελευταίως απεριφράστως εις τον κ. Γούναρην. Ύστερα από την άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων, η πτώσις του Βενιζέλου και η επάνοδος του Κωνσταντίνου εις τον θρόνο είναι το καταστρεπτικότερον γεγονός δια τον Ελληνισμόν.[...] Η παρουσία του Κωνσταντίνου κατέστρεψε το παν.[...] Είμαι εντελώς μόνος και δεν ημπορώ να κάμω τίποτε δια την χώραν σας».[159]

Την 12η Φεβρουαρίου του 1922 η ομάδα των Κοινωνιολόγων του Αλέξανδρου Παπαναστασίου θέλοντας να πληροφορήσει την ελληνική κοινωνία για τις εξελίξεις της πολιτικής της γουναρικής Κυβέρνησης δημοσίευσε σε δύο αθηναϊκές εφημερίδες, τον

---

[154] Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 423.
[155] Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 424.
[156] Γιαννουλόπουλος, ό.π., σ.190.
[157] Μαυρογορδάτος, ό.π. , σ. 145.
[158] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 146.
[159] Μπερεδήμας, ό.π., σ. 19-20.

Ελεύθερο Τύπο[160] και την *Πατρίδα*[161], και σε μία εφημερίδα της περιφέρειας το *Νεολόγο Πατρών*[162] μία διακήρυξη που έμεινε γνωστή ως το Δημοκρατικό Μανιφέστο. Στο κείμενο αυτό παρότι λογοκριμένο σε αρκετά σημεία του, αποκάλυψε την ολοκληρωτική αλλαγή της στάσης των Δυνάμεων απέναντι στην Ελλάδα και το ρόλο του Κωνσταντίνου. Το κείμενο θεωρήθηκε υβριστικό για το πρόσωπο του βασιλιά και σχεδόν κοινωνικοανατρεπτικό γιατί προπαγάνδιζε την πτώση της βασιλείας. Την κατηγορία αυτή απέρριψαν οι 7 υπογράψαντες της Διακήρυξης κατά την απολογία τους παρόλα αυτά δικάστηκαν και φυλακίστηκαν. [163]

Από το Μάρτιο και μετά και ενώ η οικονομική κατάσταση της χώρας πήγαινε από το κακό στο χειρότερο ήρθε και η απόφαση της Συνδιάσκεψης του Παρισιού για ανακωχή Ελλήνων-Τούρκων στο μικρασιατικό έδαφος και πλήρη εκκένωση της Μικρασίας από τον ελληνικό στρατό, πρόταση την οποία απέρριψε η κεμαλική ηγεσία.[164] Η συμμαχική πρόταση έγινε δεκτή από την κυβέρνηση Γούναρη αλλά μόλις δημοσιεύτηκε στον Τύπο συνάντησε τη σφοδρή αντίδραση στο εσωτερικό της χώρας με αποτέλεσμα να πέσει στο κενό. [165] Ο Απρίλιος του 1922 ήταν ένας μήνας αλλαγών στο εσωτερικό πολιτικό σκηνικό αφού η κυβέρνηση Γούναρη αντικαταστάθηκε από τη βραχύβια του Νικόλαου Στράτου[166]. Το μοτίβο της αντικατάστασης θα επαναληφθεί το Μάϊο όταν ο παραιτηθείς Παπούλας αντικατασταθεί από τον αντιστράτηγο Ν.Χατζηανέστη.[167]

Το Μάϊο του '22 η κυβέρνηση υπό τον Π.Πρωτοπαπαδάκη ήταν μία κυβέρνηση συνασπισμού που στην ουσία προσπάθησε να συνενώσει όλα τα αντιβενιζελικά κόμματα. [168] Αυτή η ηγεσία θα κλιμακώσει την τρομοκρατία ενάντια στο βενιζελισμό και θα καταστρώσει ανεδαφικά σχέδια όπως αυτό της κατάληψης της Κωνσταντινούπολης. [169] Ταυτόχρονα η κατάσταση στο μέτωπο την άνοιξη έδειχνε το βαθμό εξάντλησης των στρατιωτών και την πτώση του ηθικού τους.[170] Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ριζάς ότι οι στρατιώτες άκουγαν με ενθουσιασμό οποιαδήποτε φήμη για αποστράτευσή τους και εκείνο μόνο που τους κρατούσε στη θέση τους ήταν η πίστη ότι επέκετο η ανακωχή και επομένως η αποστράτευση.[171] Τίποτα από τα δύο δεν ήρθε. Ήρθε ο Αύγουστος του 1922. ...ο μήνας

---

[160] *Ελεύθερος Τύπος*, φ.1831, 12.2.1922, σ.1
[161] *Πατρίς*, φ.42, 12.2.1922, σ.3·
[162] *Νεολόγος Πατρών*, φ.40, 12.2.1922, σ.1.
[163] Παύλος Πετρίδης, *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης. Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γκλύξμποργκ*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 174.
[164] Πλουμίδης, Η Καθημερινή, σ. 25.
[165] Πλουμίδης, Η Καθημερινή, σ. 27.
[166] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 147.
[167] Σωτήρης Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015, σ. 324.
[168] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ.147.
[169] Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 148.
[170] Ριζάς, ό.π., σ. 313.
[171] Ριζάς, στο ίδιο.

που όλος ο ελληνισμός απεύχετο να φτάσει, αλλά έφτασε φέρνοντας μαζί του τον χαλασμό του μικρασιατικού στοιχείου. Στις 13/26 Αυγούστου εκδηλώθηκε κατά μήκος των προωθημένων ελληνικών θέσεων στη γραμμή Εσκή Σεχίρ-Κιουτάχεια-Αφιόν Καρχισάρ η μεγάλη τουρκική αντεπίθεση υπό την ηγεσία του Κεμάλ. Ο πρώτος που έμαθε την κατάρρευση του μετώπου ήταν ο Ύπατος Αρμοστής Αρ. Στεργιάδης ο οποίος σε άκρως εμπιστετικό τηλεγράφημα (19 Αυγούστου 1922) έδωσε εντολή αναχώρησης στους υπαλλήλους της Αρμοστείας μαζί με τα αρχεία χωρίς να γνωστοποιήσουν το γεγονός στον πληθυσμό της Σμύρνης.[172] Η σύμπτωση άτυχων στρατιωτικών κινήσεων και ανεξέλεγκτων κακών συγκυριών έφεραν το οδυνηρό τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας. [173] «Κάθε τραγωδία είναι μείξη σφαλμάτων και ατυχημάτων» θα γράψει ο Λόυδ Τζώρτζ και θα επισημάνει: «Ουδέποτε το φαινόμενο αυτό απεικονίστηκε εναργέστερα απ ό,τι στην ιστορία της ελληνικής αποτυχίας κατά τον πόλεμο».[174]

[172] Χρήστος Αγγελομάτης, *Χρονικόν της Μεγάλης Τραγωδίας. Το έπος της Μικράς Ασίας,* Εστία, Αθήνα [5]2005, σ.175.
[173] Σβολόπουλος, 1900-1945, σ.167.
[174] Σβολόπουλος, Η απόφαση, σ. 90.

3ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ:

Ο αντίκτυπος του Δημοκρατικού Μανιφέστου στον Τύπο.

Ξημερώνοντας το Σάββατο της 12ης Φεβρουαρίου 1922 ο Παπαναστασίου και οι έξι συνεργάτες του ενδεχομένως δεν είχαν φανταστεί τις πολιτικές εξελίξεις των επόμενων ημερών. Η δημοσίευση της Διακήρυξής τους σε δύο από τις μεγαλύτερες φιλελεύθερες εφημερίδες της πρωτεύουσας τον *Ελεύθερο Τύπο*[175] και την *Πατρίδα*[176] και αποσπασματικά στον *Νεολόγο Πατρών*[177] επρόκειτο να δρομολογήσει αποφάσεις τόσο στο κυβερνών αντιβενιζελικό κόμμα όσο και στο εσωτερικό του κόμματος των Φιλελελευθέρων. Η «αριστερά των Φιλελευθέρων» η ομάδα που θα αποτελέσει τον πυρήνα της Δημοκρατικής Ένωσης μπήκε εκείνη την ημέρα σε ρυθμό ρήξης με την κομματική ηγεσία.[178] Ο ίδιος ο πρόεδρος Δαγκλής τόνισε στον *Ελεύθερο Τύπο* ότι: «στις τάξεις του Κόμματος των Φιλελευθέρων υπήρχαν ανέκαθεν [...] πολιτευταί ιδεολόγοι και σοσιαλίζοντες, οίτινες ήσαν οπαδοί της δημοκρατικοποιήσεως της Ελλάδος υπό την έννοιαν της νεωτέρας ιδίως κοινωνικής σημασίας της λέξεως [...] δεν έχουσι δε καμμίαν σχέσιν με την υπεύθυνον πολιτικήν του κόμματος».[179] Από την άλλη πλευρά οι κυβερνητικές διώξεις, οι φυλακίσεις, η δίκη της Λαμίας και η καταδίκη των 7 δημοκρατικών σε τριετή φυλάκιση σε συνδυασμό με την πολιτική δολοφονία του εκδότη του *Ελεύθερου Τύπου*, Ανδρέα Καβαφάκη και τη φυλάκιση του εκδότη του *Ελευθέρου Βήματος,* Δημήτρη Λαμπράκη απέδειξαν τη σπασμωδικότητα των κινήσεων εν καιρώ μεγάλων δυσκολιών που διαδραματίζονταν στο Μικρασιατικό μέτωπο.

Ο Τύπος του Φεβρουαρίου του 1922 ασχολείτο με την πολύμηνη απουσία του πρωθυπουργού Γούναρη στο εξωτερικό και τις προσπάθειες συνάντησής του με επιφανείς Ευρωπαίους πολιτικούς, με το περιστατικό του γαλλικού πλοίου Εσπουάρ καθώς και με τη συνάντηση Μεταξάκη-Λ.Τζώρτζ. Κινητικότητα υπήρχε και στο κόμμα των Φιλελευθέρων με ειδήσεις που ήθελαν να αναβάλλεται το συνέδριο του κόμματος αλλά και με έτοιμη και υπογεγραμμένη τη Διαμαρτυρία τους προς την Κυβέρνηση την οποία και παρέδωσαν στον Πρόεδρο της Βουλής.

---

[175] *Ελεύθερος Τύπος*, φ.1831, 12.2.1922, σ.1.
[176] *Πατρίς,* φ. 42, 12.2.1922, σ. 3-4.
[177] *Νεολόγος Πατρών*, φ.40, 12.2.1922, σ.2.
[178] Σπύρος Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του: Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1998,σ. 430.
[179] *Ελεύθερος Τύπος*, 12.2.1922, σ.1.

Το Σάββατο 12 Φεβρουαρίου ο *Ελεύθερος Τύπος* του Καβαφάκη δημοσίευσε στην πρώτη του σελίδα: «Η Διακήρυξις των Δημοκρατικών Φιλελεύθερων». Το άρθρο ήταν τετράστηλο με εμφανή τα σημάδια της λογοκρισίας σε τέσσερα σημεία και την υπογραφή: «Εξ ονόματος των δημοκρατικών φιλελεύθερων» που ήταν οι ακόλουθοι: Γεώργιος Βηλαράς (βουλευτής Ιωαννίνων), Σπυρίδων Θεοδωρόπουλος (πρώην βουλευτής Αττικής), Περικλής Καραπάνος (πρώην βουλευτής Άρτης), Κωνσταντίνος Μελάς (βουλευτής Ιωαννίνων, αδελφός του Παύλου Μελά), Δημήτριος Πάζης (πρώην βουλευτής Σερρών), Αλέξανδρος Παπαναστασίου (πρώην υπουργός Συγκοινωνίας), Θρασύβουλος Πετιμεζάς (απολυθείς καθηγητής του Πανεπιστημίου).[180] Την ίδια ημέρα η *Πατρίς* του Τίμου Σταθόπουλου «εποίησε τα όμοια» στην περίπτωση αυτή όμως η δημοσίευση έγινε στην τρίτη και τέταρτη σελίδα με τον τίτλο ελαφρώς διαφοροποιημένο «Η Διακήρυξις των Δημοκρατών Φιλελεύθερων» και έχοντας λογοκριμένο το άρθρο στα ίδια ακριβώς σημεία με τον *Ελεύθερο Τύπο*.

Ο *Νεολόγος Πατρών* στο άρθρο: «Η Διοικούσα Επιτροπή Κόμματος Φιλελευθέρων» παραθέτει επιλεγμένα και ελαφρώς τροποποιημένα αποσπάσματα του Μανιφέστου εξ ονόματος 4 μόνο Δημοκρατικών των: Παπαναστασίου, Καραπάνου, Πάζη, Πετιμεζά. [181] Στις 18 Φεβρουαρίου ο Εισαγγελέας Εφετών Πάτρας Ξυνόπουλος έστειλε το πόρισμα του στον Εισαγγελέα Εφετών Γερακάρη εκ του οποίου συνάγεται ότι «εδημοσιεύθη εις τον Νεολόγον της 12ης τρέχοντος περίληψις της διακηρύξεως των φιλελευθέρων και ιδία το διαγραφέν μέρος από τας Αθηναϊκάς εφημερίδας. Η δημοσιευθείσα περίληψις διεβιβάσθη τηλεφωνικώς υπό του ενταύθα ανταποκριτού του Νεολόγου. Η εφημερίς εκυκλοφόρησε κατά την ημέραν εκείνην εις 6.000 αντίτυπα»[182]

Το Μανιφέστο[183] είχε τον ακριβή τίτλο **Η Διακήρυξις των Δημοκρατικών/Δημοκρατών Φιλελεύθερων**[184] έχοντας μέσα σε αγκύλες τα κομμάτια που αφαίρεσε η λογοκρισία. [185]

Από την ημέρα της δημοσίευσης και μέχρι το βράδυ της 21ης Φεβρουαρίου 1922, ημέρα δολοφονίας του Καβαφάκη, ο βενιζελικός και ο αντιβενιζελικός Τύπος της πρωτεύουσας και της περιφέρειας αφιέρωσε πολλά άρθρα σχολιάζοντας, επικροτώντας, κατακεραυνώνοντας και απορρίπτοντας την κίνηση των 7 Δημοκρατικών. Υπάρχουν αναφορές και απλές περιγραφές των τεκταινομένων χωρίς σχολιασμό, που δεν ενδιαφέρουν

---

[180] *Καθημερινή*, 13.2.1922, σ.4.
[181] *Νεολόγος Πατρών*, 12.2.1922, σ.2.
[182] *Έθνος*, 19.2.1922, σ. 3.
[183] Ελληνικά θέματα, *Η ποινική δίωξις των Δημοκρατικών, Έγγραφα από την Δικογραφία*, Ιωάννου Βόρτσου, Αθήνα Ιούνιος 1922, σ.5.
[184] Πετρίδης, ό.π., σ.157-163.
[185] Παράρτημα σ. 80.

την παρούσα εργασία, η οποία επέλεξε να αναφερθεί στα πολιτικά κυρίως σχόλια των συντακτών. Από τη στιγμή της δολοφονίας Καβαφάκη και μετά οι αναφορές στο Μανιφέστο σχεδόν εξαφανίζονται για να εμφανιστούν πάλι στις σελίδες των εφημερίδων τον Ιούνιο του 1922, διάστημα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η δίκη της Λαμίας στην οποία οι 7 Δημοκρατικοί καταδικάστηκαν σε τριετή φυλάκιση. [186]

Γυρνάμε πάλι στη 12η Φεβρουαρίου οπότε ο Καβαφάκης στο κύριο τρίστηλο άρθρο του Ε.Τ. [187] δημοσίευσε τη συνέντευξη του προέδρου των Φιλελευθέρων, Δαγκλή, χωρισμένη σε δύο μέρη με επικεφαλίδες: «Αι σχέσεις του κόμματος», «Τα εθνικά θέματα» και ένα επιπλέον μονόστηλο με τον τίτλο «Η δημοκρατική ομάς». [188] Ακριβώς μετά από αυτό το κεντρικό άρθρο δημοσιεύεται το Μανιφέστο. Στον αναγνώστη της πρώτης αυτής σελίδας γίνεται φανερή η σύνδεση των δύο δημοσιευμάτων.

Ο Δαγκλής ακολούθησε μετριοπαθή γραμμή αναγνωρίζοντας το βασιλιά, κρατώντας συγχρόνως αποστάσεις από εκείνον αλλά και αναγνωρίζοντας τη βασιλεία ως αδιαμφισβήτητη.[189] Ερωτώμενος προχώρησε σε διαψεύσεις φημών περί μετατροπής του κόμματος του σε ανατρεπτικό και δημοκρατικό, κράτησε αποστάσεις από τη συνομιλία του Μεταξάκη και Λ.Τζώρτζ,[190] έδωσε απαντήσεις σε δύσκολα ερωτήματα σχετικά με τις εσωτερικές ζυμώσεις του κόμματος του, αποστασιοποιήθηκε από τις σοσιαλίζουσες ομάδες που ενυπήρχναν στο εσωτερικό του κόμματος του και απάντησε μειδιώντας στο ερώτημα: «Πώς πρέπει να θεωρηθώσιν αι διαδόσεις, καθ΄ας το Κόμμα των Φιλελευθέρων πρόκειται ν ανακηρύξη εαυτό ως δημοκρατικόν και μάλιστα να δημοσιεύση και δημοκρατικήν προκήρυξιν μεθαύριον;», «Ανόητοι, απήντησεν. Οι αντίθετοι ζητώσι να προκαλέσωσι πρόδηλον σύγχυσιν μεταξύ των ατομικών γνωμών και ομαδικών πράξεων». Αξιοσημείωτη είναι και η κατάληξη: «πολιτευταί ιδεολόγοι και σοσιαλίζοντες [...] δεν έχουσι καμμίαν σχέσιν με την υπεύθυνον πολιτικήν του κόμματος. Δύνασθε να το διακηρύξητε». Ο Δαγκλής προσπαθούσε να αποσοβήσει τους κινδύνους για το κόμμα του τη στιγμή που δύο στήλες δίπλα στη συνέντευξή του βρισκόταν η Διακήρυξις των 7. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε αυτή την πρώτη φάση παρουσιάσης του Μανιφέστου, εκείνοι που τους στήριξαν με μαζικές εκδηλώσεις ήταν οργανώσεις των απόδημων Φιλελεύθερων όπως η Ομοσπανδία των Φιλελεύθερων Συλλόγων Αμερικής-Καναδά, η οποία ούτως ή άλλως είχε ταχθεί υπέρ της Δημοκρατίας[191] ήδη από το 1921.

---

[186] Παύλος Πετρίδης, *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 125.
[187] Ο *Ελεύθερος Τύπος* από εδώ και στο εξής: *Ε.Τ.*
[188] *Ελεύθερος Τύπος*, 12.2.1922, σ.1.
[189] Hering, ό.π., σ. 961.
[190] Μαρκέτος, ό.π., σ. 432.
[191] Μαρκέτος, ό.π., σ. 431.

Όταν ο Παπαναστασίου έδωσε το Μανιφέστο για δημοσίευση το συνόδευσε με επεξηγηματικές δηλώσεις που περιείχαν σε μορφή περίληψης τα κύρια σημεία των αρχών των Δημοκρατικών Φιλελεύθερων και οι οποίες δημοσιεύτηκαν μόνο στον *Ελεύθερο Τύπο* με τον τίτλο «Η δημοκρατική ομάς».[192]

Την προηγούμενη ημέρα, Παρασκευή 11 Φεβρουαρίου, Φιλελεύθεροι βουλευτές συσκέφτηκαν στα γραφεία του Συνδέσμου τους με θέμα την εξωτερική κατάσταση της χώρας και υπέγραψαν Διαμαρτυρία προς τον πρόεδρο της Βουλής. Τη συνάντηση κατέγραψε η *Πατρίς* της 12ης του μηνός. Το περιεχόμενο της συζήτησης επικεντρώθηκε στην ανάγκη σύγκλησης της Εθνοσυνέλευσης, την τετράμηνη απραξία της Κυβέρνησης (Οκτώβριος 1921-Φεβρουάριος 1922) τις κατηγορίες ότι το κυβερνών κόμμα «υπερέβη το πολίτευμα και απεδέχθη την άνευ όρων μεσολάβησιν των συμμάχων» σε συνδυασμό με τις τραγικές ειδήσεις για την «καταδίκη της Βορείου Ηπείρου, εκκένωσι της Μικράς Ασίας, κίνδυνο της ακεραιότητος της Θράκης, οι πληθυσμοί των οποίων αγωνιώσι προ της επικειμένης δι αυτούς συμφοράς». Η διαμαρτυρία υπογράφτηκε από 36 βουλευτές τρεις εκ των οποίων ήταν οι μανιφεστογράφοι: Καραπάνος, Μελάς και Βηλαράς. Η Διαμαρτυρία εμφανώς έχει κοινά σημεία με τις απόψεις του Μανιφέστου. [193] Ο αντιβενιζελικός τύπος κατέγραψε το γεγονός με μελανά χρώματα όπως η *Εφημερίς*[194] κατηγορώντας τους Φιλελεύθερους ως φορούντες την προσωπίδα του πατριωτισμού που σκοπό έχουν να οδηγήσουν τη χώρα σε αδιέξοδο σε μία στιγμή εθνικά και στρατιωτικά, κρίσιμη όπως ήταν ο Φεβρουάριος του ’22.

Το Μανιφέστο φόβισε την Κυβέρνηση καθώς συνδυάστηκε με ένα άλλο πλήγμα, τη δημοσίευση της συζήτησης ανάμεσα στον Μελέτιο, και τον Λόυντ Τζώρτζ που ασκούσε κριτική στην Κυβέρνηση Γούναρη. Την ημέρα της δημοσίευσης, το υπουργικό συμβούλιο έδωσε εντολή στον Εισαγγελέα Εφετών Ν. Γερακάρη και στον Εισαγγελέα Πλημμελειοδικών Ν. Δεσποτόπουλο να διώξουν ποινικά τους 7 υπογράψαντες καθώς και τον υπεύθυνο της *Πατρίδος,* Σταθόπουλο[195] με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας «επί τω λόγω ότι δήθεν συνώμοσαν να μεταβάλουν δια βιαίων μέσων το πολίτευμα» και να απομακρύνουν από τον θρόνο το νόμιμο ηγεμόνα, καθώς και για εξύβριση του βασιλέως. [196]

Οι 8 συλληφθέντες παρέμειναν στο κρατητήριο μέχρι την 17η Φεβρουαρίου. Η ομάδα υπεράσπισης συνέταξε μακροσκελές Υπόμνημά των κρατουμένων που επιδόθηκε στον Καλφαγιάννη. Συνήγοροι της δημοκρατικής ομάδας ήταν οι: Γ. Πώπ, Φ. Βασιλείου,

---

[192] Παράρτημα 2, σ. 84.
[193] *Πατρίς,* 12.2.1922, σ. 4.
[194] *Εφημερίς,* 13.2.1922, σ.1.
[195] *Τηλέγραφος* Πάτρας, 13.2.1922, σ.3.
[196] Αναστασιάδης, ό.π., σ. 407.

Κ. Τριανταφυλλόπουλος, Π. Αραβαντινός, Ν. Μπακόπουλος, Αν. Στρατηγόπουλος, Ι. Φαραντάτος, Σ. Νικολόπουλος, Ε. Χριστοδούλου, Ν. Αβραάμ και Π. Γεωργίτσης.[197] Στις 16 Φεβρουαρίου δημοσιεύθηκε το προαναφερθέν υπόμνημα, το Συμβούλιο των Πλημμελειοδικών με το βούλευμά του απάλλαξε τους κατηγορουμένους από την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας και διέταξε την προσωρινή αποφυλάκισή τους. Όμως έγινε ανακοπή του βουλεύματος από τον Εισαγγελέα ο οποίος δέχτηκε προσωρινή αποφυλάκιση με χρηματική εγγύηση για την οποία λέγεται ότι ο Παπαναστασίου προκειμένου να την αποπληρώσει δανείστηκε από τον Κ.Μελά και την Πηνελόπη Δέλτα.[198]

3α. Η δημοσίευση του Μανιφέστου σε δύο αθηναϊκές εφημερίδες.

Ενέχει μία δυσκολία για το μελετητή αυτής ακριβώς της περιόδου, το γεγονός ότι την ίδια μέρα δημοσιεύτηκαν δύο πολιτικά κείμενα προερχόμενα από το Φιλελεύθερο κόμμα. Το *Έθνος* κατεξοχήν βενιζελική εφημερίδα δημοσίευσε την 12η Φεβρουαρίου το κύριο άρθρο της με τίτλο «Η Διαμαρτυρία των Φιλελευθέρων»[199] και το μονόστηλο, «Οι Δημοκρατικοί» [200] αναφερόμενο στο Μανιφέστο Η ουσιαστική ωστόσο αναφορά της βρίσκεται στο «Η κατεύθυνσις και το πρόγραμμα των δημοκρατικών/ Εις τι αποβλέπουν/ Η τελουμένη κίνησις». Το άρθρο αυτό παρουσίασε την διαμορφωμένη αριστερή ομάδα στο εσωτερικό των Φιλελευθέρων ως μη αντιβαίνουσα στο θεσμό της βασιλείας αλλά επιθυμώντας να διαφωτίσει και να διαπαιδαγωγήσει το λαό, υπερασπιζόμενη ταυτόχρονα την αγροτική, εργατική πολιτική μακριά από προσωπολατρείες. Στόχος της ομάδας των Δημοκρατικών λέει το άρθρο, είναι να δημοσιεύσει και άλλες διακηρύξεις στο μέλλον. Πρόκειται για μία κίνηση υπεράσπισης των Δημοκρατικών από το *Έθνος* υπό τον φόβο των επακόλουθων κυβερνητικών κινήσεων. Στο ίδιο μήκος πληροφόρησης κινείται και η *Εστία*[201] εκείνης της ημέρας δημοσιεύοντας τη Διαμαρτυρία των Φιλελευθέρων με έναν τρόπο που θα λέγαμε ότι συνδυάζεται η Διαμαρτυρία με τη Διακήρυξη.

Από την άλλη μεριά οι δημοσιεύσεις του αντιβενιζελικού Τύπου της 12ης είναι όλες αιχμηρές και κατά των Φιλελευθέρων ξεκινώντας με την *Εφημερίδα* [202] η οποία σε έξι σειρές της τελευταίας της σελίδας διαβεβαιώνει για την «αισχρότατη εντύπωσιν» που δημιουργήθηκε στους πολιτικούς κύκλους από τη δημοσίευση του Μανιφέστου στην

---

[197] *Πατρίς,* 17.2.1922, σ. 3.
[198] Νίκος Καστρινός, *Α.Παπαναστασίου. Ο αναμορφωτής και η Δημοκρατία*, Μπάϋρον, Αθήνα 1975, σ.88.
[199] *Έθνος*, 12.2.1922, σ.1.
[200] *Έθνος*, 12.2.1922, σ. 4.
[201] *Εστία,* 12.2.1922, σ.1.
[202] *Εφημερίς*, 12.2.1922, σ. 2.

Πατρίδα και συμπεραίνοντας εξ αυτού ότι αρκετοί βενιζελικοί αποσπάσθηκαν από το κόμμα δημιουργώντας «ιδίαν ομάδα υπό τον άλλοτε υπουργόν κ. Παπαναστασίου».

Η *Αθηναϊκή* [203] του Όμηρου Ευελπίδη[204] στην πρώτη σελίδα με πηχιαίους τίτλους δημοσίευσε, «Η Δημοκρατική Μάσκα» στηλιτεύοντας το Μανιφέστο με αιχμηρές εκφράσεις σαφώς απορριπτικές και αποτροπιαστικές. Κατηγορεί τους συντάκτες του Μανιφέστου ως υποκριτές, αγύρτες, αναιδείς και αρριβίστες που φορούν, λες και είναι Απόκριες, τη δημοκρατική μάσκα, που ονομάζονται φιλελεύθεροι αλλά στην πραγματικότητα είναι «ανελευθερότατοι» και που εν κατακλείδι με το κείμενό τους στρέφονται όχι κατά της βασιλείας αλλά προσωπικά κατά του βασιλιά Κωνσταντίνου. «Η ιδεολογία της *Αθηναϊκής* δεν είναι δυνατόν να συγχωρήσει ποτέ τοιαύτην ένοχον εκτόπισιν των κεφαλαιωδών ζητημάτων του ελληνικού λαού και μίαν ασεβή δημοκοπίαν υπό το πρόσχημα του Δημοκρατισμού».

Ο *Τηλέγραφος* της Πάτρας στο άρθρο «Λογοκρισία» εμφάνισε τους βενιζελικούς να «ασχάλλουν» για τη λογοκρισία του τύπου και την περικοπή προδοτικών και αντιπατριωτικών κατασκευασμάτων, τα οποία στόχο έχουν να δηλητηριάζουν την κοινή γνώμη και να εξεγείρουν τον λαό. Η εφημερίδα προτρέπει την Κυβέρνηση «να περικόπτη όσα κρίνει επιζημία δι αυτά» (τα συμφέροντα του κράτους).[205] Στην 3η σελίδα δημοσίευσε τις δηλώσεις Δαγκλή πως δεν υπάρχει περίπτωση δημοκρατικοποιήσεως του κόμματός του καθώς οι πολιτευτές του με σοσιαλίζουσες ιδέες είχαν τις ίδιες και προπελεμικά, άλλωστε, συνεχίζει ο Δαγκλής, η Πολιτεία σέβεται ακόμα και τον επαναστατικό κομμουνισμό.[206]

Η *Ίδη* του Ηρακλείου με διευθυντή τον Μιχάλη Μαρνελάκη στο κύριο άρθρο της 12ης δημοσίευσε ένα πραγματικό παραλήρημα αντιβενιζελικής επίθεσης που στοχοποιεί τον Μεταξάκη και τη συνέντευξή του αλλά προχωρεί και σε γενικότερες κρίσεις για τις κινήσεις των Φιλελευθέρων ως σατανικές εμπνεύσεις ενός κόμματος που αποτελεί «πολιτικό έκτρωμα εις την ιστορίαν των αντιπλιτεύσεων». Κατονομάζει τον βενιζελικό τύπο ως πουλημένο και αναγκασμένο να επαινεί σχέδια αντιπατριωτικά των φιλελευθέρων «αποδεικνυόμενοι ούτω οι πολυτιμότεροι σύμμαχοι του Κεμάλ».[207] Με αυτό το δημοσίευμα προλειαίνει το έδαφος για τις ύβρεις που θα εξαπολύσει τις επόμενες μέρες για το Δημοκρατικό Μανιφέστο.

---

[203] *Αθηναϊκή,* 12.2.1922, σ.1.
[204] Μάγερ, ό.π., σ. 160-61.
[205] *Τηλέγραφος* Πάτρας, 12.2.1922, σ.1.
[206] *Τηλέγραφος* Πάτρας, 12.2.1922, σ.3.
[207] *Ίδη,* 12.2.1922, σ.1.

3β.Οι πρώτες αντιδράσεις του βενιζελικού και αντιβενιζελικού τύπου.

Την επομένη της δημοσίευσης ένα κομμάτι του βενιζελικού τύπου παρουσίασε το Μανιφέστο ως κίνηση ομάδας πολιτικών που διείδαν την επερχόμενη καταστροφή του έθνους και προσπάθησαν έστω και την τελευταία στιγμή να την αποσοβήσουν προτείνοντας συγκεκριμένες ενέργειες διάσωσης. Ένα άλλο τμήμα των βενιζελικών εφημερίδων προέβαλε ως μείζον θέμα αυτό της ελευθερίας του λόγου και της έκφρασης καθώς και της ύπαρξης δημοκρατικών πολιτικών ρευμάτων χωρίς αυτό να σημαίνει κίνδυνο για τη βασιλεία. Χαρακτηριστικό άλλωστε είναι το παράδειγμα που χρησιμοποίησε ο Άδωνις Κύρου στην *Εστία* συσχετίζοντας την ελληνική πολιτική κατάσταση με εκείνη της Γαλλίας: «Εν όσω εις την Γαλλίαν επιτρέπομεν να ζουν εκατομμύρια Εβραίων, οι οποίοι δεν αναγνωρίζουν τον Κύριο ημών Ιησούν Χριστόν, ημπορούμεν να αφήσωμεν ελευθέρους και ολίγους Γάλλους, οι οποίοι δεν αναγνωρίζουν τον Κύριον ημών Ναπολέοντα Βοναπάρτην»! [208]

Ο *Νεολόγος Πατρών* ως εφημερίδα της περιφέρειας αναδημοσιεύει άρθρα του Αθηναϊκού τύπου. Στο φύλλο της 13ης Φεβρουαρίου[209] παραθέτει μικρό απόσπασμα από δήλωση ενός εκ των 7 στον *Ελεύθερο Τύπο* όπου διευκρινίζεται ότι η ομάδα «δεν αντιτίθεται ριζικώς προς την ιδέας του θεσμού της βασιλείας. Αξιοί όμως την καθυπόταξιν οιασδήποτε προσωπικής απόψεως του Θρόνου εις τας επιταγάς του εθνικού συμφέροντος [...]». Ιδιαίτερη σημασία έχει ο σχολιασμός «ως βλέπουσιν οι αναγνώσται μας, το πρόγραμμα της ομάδος περί ής τόσα μυθιστορικά ελέχθησαν είναι εξαιρετικώς συντηρητικόν και ανώδυνον».

Το *Ελεύθερο Βήμα*[210] ως η νεότερη βενιζελική εφημερίδα της εποχής δημοσίευσε το πρώτο της φύλλο στις 6 Φεβρουαρίου 1922 με διευθυντή και ιδρυτή το Δημ. Λαμπράκη και συνιδρυτές άλλα έξι πρόσωπα με σαφή φιλελεύθερο πολιτικό προσανατολισμό και ανάμεσα τους τον έναν από τους μανιφεστογράφους, τον Δημήτριο Καραπάνο. Στις 12.2 [211] το κύριο άρθρο αναφερόταν στην Διαμαρτυρία των Φιλελευθέρων πρός τον Πρόεδρο της Εθνοσυνέλευσης η οποία τασσόταν κατά της κυβερνητικής στάσης στο Εθνικό ζήτημα. Στις 13.2 [212] στο «Προς το συμφέρον του τόπου» χωρίς αναφορά στις λέξεις Διακήρυξη ή Μανιφέστο αλλά εξ ονόματος του Καραπάνου, ως πολιτικού συνεργάτη της εφημερίδας, τόνισε και ενημέρωσε ότι το δημοσιευθέν πρόγραμμα ακολουθεί το πρόγραμμα του

---

[208] *Εστία,* 12.2.1922, σ.1.
[209] *Νεολόγος Πατρών*, 13.2.1922, σ.3.
[210] *Ελεύθερο Βήμα*, 6.2.1922.
[211] *Ελεύθερο Βήμα*, 12.2.1922, σ.1
[212] *Ελεύθερο Βήμα*, 13.2.1922, σ.1

κόμματος των Φιλευθέρων βασισμένο στο Σύνταγμα του 1864 και 1915. «Οι ιδρυταί και συνεργάται ημών είνε βαθέως πεπεισμένοι περί της ανάγκης και της χρησιμότητος της αρχής [..] αναστηλώσες του πολιτεύματος, κατά τρόπον εγγυώμενον την κανονικήν λειτουργίαν της βασιλευομένης δημοκρατίας» και παρακάτω έγραψε «αντιτιθέμεθα [..] κατά πάσης εκδηλώσεως [...] της οποίας σκοπός θα ήτο η επιδίωξις της μεταβολής των θεμελιωδών αρχών του ημετέρου πολιτεύματος». Είναι λοιπόν σαφής η προσπάθεια διασκέδασης των εντυπώσεων που έχει προκαλέσει η Διακήρυξη των Δημοκρατικών. Ενώ στην 4η σελίδα δημοσιεύτεται η διαδικασία σύλληψης των 7 Δημοκρατικών μαζί με τον εκδότη της *Πατρίδος*, Τ. Σταθόπουλο.[213]

Από την άλλη πλευρά ο αντιβενιζελικός τύπος κινήθηκε σε μία μεγάλη γκάμα αντιδράσεων ξεκινώντας από αυστηρές διαπιστώσεις όπου το Μανιφέστο «κηρύσσεται επισήμως κατά του καθεστώτος» ως εκ τούτου οι συγγραφείς του είναι προδότες και τους αξίζει να σφαδάζουν υπό τα βλήματα της λαϊκής οργής [214] και φτάνει μέχρι την πλήρη απαξίωση της *Νέας Ημέρας* που περιγράφει το Μανιφέστο ως «μηδαμινήν όσω και ανιαράν διαμαρτυρίαν» η οποία κακώς λογοκρίθηκε γιατί στέρησε τους αναγνώστες των εφημερίδων «μικράς διασκεδάσεως»! [215] Μία άλλη μερίδα των φιλοβασιλικών εφημερίδων δεν έκανε καμία απολύτως αναφορά στη Δημοκρατική Διακήρυξη ούτε καν στη σύλληψη των μανιφεστογράφων όπως η *Σημαία* του Πειραιά που αφιέρωσε πέντε γραμμές μόνο στην απολογία των Δημοκρατικών.[216] Κάθε εφημερίδα ακολούθησε τη δική της στάση απέναντι στη Δημοκρατική Διακήρυξη υπαγορευμένη από το πάθος ή το μένος του εκδότη και των συντακτών αλλά και από το πολιτικό της επίπεδο. Κορυφαίες σε πολιτικό σχολιασμό αποδεικνύονται η *Καθημερινή* και το *Σκριπ* γιατί εντρύφησαν στο βάθος της απόφασης των επτά να δημοσιεύσουν την αντίδρασή τους προς την Κυβέρνηση και το Θρόνο και επιχειρηματολόγησαν πολιτικά.

Η *Καθημερινή* ναυαρχίδα του αντιβενιζελισμού θεωρεί στο κύριο άρθρο «Οι Δημοκράται» ότι οι Φιλελεύθεροι βρίσκονται σε αναβρασμό και σε σύγχιση ιδεολογική περί βασιλείας και δημοκρατίας. [217] Μία απλουστευμένη διαπίστωση θα ήταν, γράφει ο Βλάχος, ότι ο βενιζελισμός μετά την πτώση της 1ης Νοεμβρίου 1920 «υπέστη ιδεολογικήν αποσύνθεσιν» αλλά, αυτό δεν ισχύει, αντίθετα ισχύει ότι η «ιδεολογική ερημία επεκράτει ανέκαθεν» στο κόμμα τους. Το άρθρο ολοκληρώνεται με την παραδοχή της μοναρχίας ως της μόνης επικρατούσας πολιτικής αρχής στη χώρα και της διαπίστωσης ότι αυτοί που

[213] *Ελεύθερο Βήμα*, 13.2.1922, σ.4.
[214] *Τηλέγραφος* Πάτρας, 13.2.1922, σ.1.
[215] *Νέα Ημέρα*, 13.2.1922, σ.3.
[216] *Σημαία* Πειραιά, 15.2.1922, σ.3.
[217] *Καθημερινή,* 13.2.1922, σ.4.

αποτελούν την άκρα αριστερά αναγκάζονται να αποκηρύξουν τους δημοκρατικούς ερμαφροδιτισμούς. [218] Η εφημερίδα επανέρχεται σε επόμενη σελίδα με πηχιαίους τίτλους που χαρακτηρίζουν το Μανιφέστο «αντιδυναστικό» γεμάτο από «συνωμοσιακώ κηρύγματι και προκλήσει εξεγέρσεως».[219]

Στο *Σκριπ* [220] του Ευστρατιάδη δημοσιεύτηκε λεπτομερής παρουσίαση και σύγκριση Διαμαρτυρίας και Διακήρυξης διαχωρίζοντας τις δύο ομάδες, Φιλελευθέρων και Δημοκρατικών. Χαρακτήρισε το κείμενο των πρώτων «παιδιαριωδώς ελαφρόν» το δε Μανιφέστο, ως «κωμικώς σοβαρόν το ύφος», αμφότερες δε τις ομάδες ως επίκαιρες...λόγω αποκριάς, «μεταμφιεσμένους». Ένα στοιχείο που δεν αναφέρεται στις άλλες αντιβενιζελικές εφημερίδες είναι και η συσχέτιση των δύο κειμένων μέσα από την υπογραφή του μανιφεστογράφου Γεωργίου Βηλαρά και στα δύο κείμενα. Το ύφος της εφημερίδας είναι σαφώς ειρωνικό και σκωπτικό χωρίς ωστόσο να φτάνει στην απαξίωση της *Νέας Ημέρας*.[221]

Η *Πολιτεία* του Νικολούδη στο κύριο άρθρο, «Εξ αφορμής της Βενιζελικής Διακηρύξεως» [222] αναγνωρίζει το δικαίωμα κάθε κόμματος να ζητά ενημέρωση για τα πολιτικά τεκταινόμενα από την Εθνοσυνέλευση, σχολιάζει όλα όσα εκείνες τις μέρες του Φεβρουαρίου σχετίζονται με τους Φιλελεύθερους δηλαδή, τη Διακήρυξη προς τη Βουλή, την εμπλοκή των ξένων κέντρων, Κωνσταντινούπολης, Παρισίων, Αμερικής, τη συνέντευξη Μεταξάκη και ολοκληρώνει το δίστηλο με μία παράγραφο για το Μανιφέστο χωρίς να το κατονομάζει αλλά εμφανίζοντάς το, ως «πρόσφατα δημοσιεύματα» των οποίων ενώ δημοσιεύονται περικοπές στις βενιζελικές εφημερίδες κατόπιν διανέμονται ιδιωτικά τα πλήρη αντίγραφά τους. Τέλος εμφανίζει τον Δαγκλή ως ανίκανο να πείσει τον λαό ότι τα προαναφερθέντα δημοσιεύματα δεν είναι ανατρεπτικά. Τις επόμενες ημέρες 15 [223] 16 [224] και 17 [225] Φεβρουαρίου η *Πολιτεία* περιορίστηκε στην απλή καταγραφή της σύλληψης και της απολογίας των 7 στις τελευταίες της σελίδες και χωρίς κανένα πολιτικό σχολιασμό.

Η *Εσπερινή* του Πέτρου Γιάνναρου στο, «Το λαϊκόν ηφαίστειον απειλεί έκρηξιν» [226] παρουσιάζει τη λαϊκή οργή σε έξαρση και τους λαϊκούς συλλόγους σε συναγερμό μετά τη δημοσίευση του Μανιφέστου το οποίο και χαρακτηρίζει ως «υστερικό παροξυσμό μιας παραφυάδας του κόμματος (των Φιλελευθέρων)». Αυτοί οι «αδιόρθωτοι φιλελεύθεροι»

---

[218] *Καθημερινή,* 13.2.1922, σ.1.
[219] *Καθημερινή,* 13.2.1922, σ. 4
[220] *Σκριπ,* 13.2.1922, σ.1.
[221] *Νέα Ημέρα*, 13.2.1922, σ.3.
[222] *Πολιτεία*, 13.2.1992, σ.1.
[223] *Πολιτεία*, 15.2.1992, σ.1.
[224] *Πολιτεία*, 16.2.1992, σ.1.
[225] *Πολιτεία*, 17.2.1992, σ.1.
[226] *Εσπερινή*, 13.2.1922, σ. 2

συνελήφθησαν κατόπιν έγκαιρης κυβερνητικής παρέμβασης γιατί η εμφάνισή τους προσβάλλει τον βασιλιά τον προερχόμενο από τη λαϊκή θέληση και άρα το Μανιφέστο είναι εξύβριση προς το βασιλιά και προς τον ίδιο το λαό.

Στην πρώτη σελίδα της 13ης Φεβρουαρίου[227] η *Αθηναϊκή* δημοσίευσε δύο άρθρα για τους Δημοκρατικούς. Το πρώτο μονόστηλο «Καπνός ήν και διελύθη» ο αρθρογράφος συνεχίζει τη χλευαστική διάθεση της προηγούμενης μέρας χαρακτηρίζοντας τους 7, ως «δικολάβους», «προσκόπους», «δημοκρατική παρέα», «μικρούς ανθρώπους», «ηρωικά παλληκάρια» και «αργόσχολους πολιτικούς» που προσπαθούν να αναιρέσουν τις απόψεις που δημοσίευσαν. Ενώ ταυτόχρονα επιδοκιμάζει τη δικαστική τους καταδίωξη ως λογική συνέπεια σε ένα «μανιφέστο πυροτέχνημα» ώστε να βρει ο τόπος τη γαλήνη που διαταράχθηκε από την «ανυπόφορη φλυαρία» τους. Στο «Κουβέντες μ' ένα δημοκράτη» [228] ο αρθρογράφος-εκδότης Ευελπίδης έχοντας προσωπική συνάντηση με έναν από τους 7, τον οποίο δεν κατονομάζει, χαρακτηρίζει τον Βενιζέλο ραστακουέαρ δίνοντας στον όρο την επεξήγηση, «Ραστακουεαρισμός είναι μία συδυασμένη εκδήλωσις όλων των ανωμαλιών της ζωής, αποτελεί δε το περίφημο κράμα της ευπρεπούς όψεως μέσα στο ίδιο πρόσωπο με τα ζωηρά χαρακτηριστικά της απάτης, του ψεύδους, του εγκλήματος, της κακοήθειας και της μεγαλοσχημοσύνης. Ο Βενιζέλος υπήρξεν ο τελειότερος αυτού εκπροσωπιστικός τύπος».

Η *Αθήναι* στο άρθρο «Εάν έρχεται δια παραίτησιν»[229] εμμέσως πλην σαφώς παροτρύνει τον Γούναρη να παραιτηθεί μαζί με την Ηνωμένη γιατί κάνει κακό στη χώρα και στη δυναστεία, προτείνοντας ταυτόχρονα στο Βασιλέα να προσκαλέσει τους Φιλελεύθερους στην εξουσία ώστε «να καταρτισθή αμέσως κυβέρνησις ανδρών, διαπνεομένων υπό του φανατισμού μεν της εθνικής ανάγκης προς συντήρησιν των κατεχομένων υπό της πίστεως, εξ ετέρου, ότι δύνανται να επαναφέρωσι τας εθνικάς ημών διεκδικήσεις εντός του κύκλου των Συμμαχικών». Μία μόλις μέρα μετά την κυκλοφορία του Μανιφέστου η *Αθήναι* στην ουσία επανέλαβε μία από τις βασικές προτάσεις των 7 στο Μανιφέστο.

Στο ίδιο φύλλο η *Αθήναι* [230] αναδημοσίευσε απόσπασμα του Μανιφέστου από τη *Δημοκρατία*: «Η Ελλάς είναι δημιούργημα του πνεύματος, των μόχθων και των αγώνων των τέκνων της. Δεν είναι ούτε τιμάριον.... και δεν ημπορεί να γίνει ανεκτόν να θυσιασθεί ....χάριν προσωπικών συμφερόντων...» και από την *Εσπερινή* το επικριτικό απόσπασμα: «Ο κος Παπαναστασίου αντί μαντικών προβλέψεων δια το μέλλον θα έπρεπε να αναγνώσει την

[227] *Αθηναϊκή,* 13.2.1922, σ.1.
[228] *Αθηναϊκή,* 13.2.1922, σ.3.
[229] *Αθήναι,* 13.2.1922, σ.1.
[230] *Αθήναι*, 13.2.1922, σ.2.

απολογίαν του. Διότι και απέναντι της Ιστορίας και απέναντι του πολιτικού κόσμου της Ελλάδος υπέχει βαρυτάτας ευθύνας».

3γ. Ο αντίκτυπος του Μανιφέστου στις εφημερίδες κορυφώνεται. [231]

Το *Ελεύθερο Βήμα* στο λογοκριμένο «Απορρίψατε τέλος τα προσωπεία» [232] είναι αιχμηρό και καυστικό. Ο Δημήτρης Λαμπράκης ευθέως κατηγορεί την Ηνωμένη ως υπαίτια της κατρακύλας του Εθνικού Οικοδομήματος σε «απροσμέτρητα βάθη», τη στιγμή που «ημείς είχαμε αναβιβάσει [...]προς την υψηλήν κορυφήν». Αναρωτιέται δύο φορές μέσα στο κείμενό του, αν ζούν στην Τσαροκρατούμενη Ρωσία ή στην ελεύθερη Ελλάδα, αναρωτιέται ποιο είναι το «τρομερόν έγκλημα των Ελλήνων πολιτών και πολιτευτών» και γιατί η ελευθερία σκέψης από τη στιγμή της δημοσίευσης του Μανιφέστου βρίσκεται «υπό αμείλικτον καταδίωξιν»; Και κορυφώνει την επίθεσή του με τη βεβαιότητα ότι «Ο ελληνικός λαός έχει εξεγερθή από τον λήθαργον ήδη. Και αν η (Ηνωμένη) δεν θέλη να το αντιληφθή κηρύσσομεν ημείς: το πέρασμα των Ηνωμένων κομμάτων από την πολιτικήν σκηνήν της Ελλάδος είνε εφήμερον». Ο Λαμπράκης αποφαίνεται με αισιοδοξία ότι όση κι αν είναι η τυραννία της κυβέρνησης, οι Φιλελεύθεροι θα εργασθούν σκληρά για να οργανώσουν και να δημιουργήσουν την Ελλάδα ξανά.

Την επομένη στο επίσης λογοκριμένο «Ας μη απατώμεθα» [233] του συνιδρυτή του *Ελεύθερου Βήματος* Γ.Α.Ξηντάρη επικρίθηκε αυστηρά η Κυβέρνηση. Ο βουλευτής Καλλιπόλεως τόνισε το πολιτικό ανάστημα και την αξία των επτά έγκριτων πολιτευτών των οποίων η Διακήρυξη θεωρήθηκε «μυσαρόν ανοσιούργημα» και εξαιτίας της παραβιάσθηκαν θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, καταρρακώθηκε η βουλετική ασυλία και ρίχτηκαν στις φυλακές έλληνες πολίτες. Στη συνέχεια ο αρθρογράφος διερωτάται «η ανάπτυξις των δημοκρατικών αρχών αποτελεί πράξιν κολάσιμον; Ποίος νόμος απαγορεύει εις τους πολίτας να εκδηλώσωσι δημοσία τας δημοκρατικάς των αρχάς; [...] Πού δε εκ του δημοσιευθέντος κειμένου υπάρχει πρόθεσις εξυβρίσεως του Βασιλέως και πού στηρίζεται η κατηγορία επί εσχάτη προδοσία;». Για να καταλήξει στη διαπίστωση ότι η Κυβέρνηση «ενσυνειδήτως καταπατά τας λαϊκάς ελευθερίας διότι αισθάνεται το έδαφος ολισθαίνον υπό τους πόδας της και προσπαθεί να τρομοκρατήση».

---

[231] Για τις 14.2.1922 δεν βρήκα κανένα φύλλο σε καμία εφημερίδα από αυτές που έχω μελετήσει.
[232] *Ελεύθερο Βήμα,* 15.2.1922, σ.1.
[233] *Ελεύθερο Βήμα,* 16.2.1922, σ.1.

Ο *Ριζοσπάστης* στα φύλλα που κυκλοφόρησε τις δύο επόμενες μέρες [234] μετά την 12η Φεβρουαρίου προσπάθησε να υποτιμήσει το Μανιφέστο λέγοντας, ότι προοριζόταν να φέρει πολλές υπογραφές αλλά κατάντησε να βρει μόνο επτά πρόθυμους να το υπογράψουν ταυτόχρονα να το υποβιβάσει γράφοντας πως «με το μανιφέστο των επτά βενιζελικών δημοκρατών βεβαίως δεν θα ασχοληθώμεν, διότι δεν παρουσιάζει κανένα ιδιαίτερον ενδιαφέρον [..] ως είναι φανερόν δεν πρόκειται περί δημοκρατών, αλλά περί καλών πατριωτών, διαπνεομένων από όλα τα ιμπεριαλιστικά της αστικής Ελλάδος, ιδεώδη και απλώς θεωρούντων την παρουσίαν του βασιλέως Κωνσταντίνου εμπόδιον δια την πραγματοποιήσιν του «εθνικού» προγράμματος». [235]

Σε δημοσιεύματα των επόμενων ημερών ο *Ριζοσπάστης* [236] χαρακτήρισε τους μανιφεστογράφους συμβιβασμένους έτοιμους να συγκεράσουν τον δημοκρατισμό με τη βασιλεία. Από εκεί και πέρα οι αναφορές ήταν ολιγόλογες, εστιασμένες κυρίως στη σύλληψη των 7, και την ελευθερία έκφρασης και λόγου γράφοντας χαρακτηριστικά, «Τελείωσε λοιπόν. Η ελευθερία του λόγου το πολυτιμότερο δηλαδή δικαίωμα που το αστικό Σύνταγμα υπόσχεται στον πολίτη αποδείχνεται κι αυτό κάλπικο» [237] και σε άλλο σημείο, «ανασταίνεται ούτω η τυραννία κατά της ελευθερίας της σκέψεως. Οσονδήποτε και αν δεν συμφωνούμεν με τους ψευδοδημοκράτας, αντικωνσταντινικούς μάλλον παρά δημοκράτας, αντιπροσώπους δημοκρατικού ιμπεριαλιασμού εις στιγμάς τοσούτον δεινής κρίσεως του λαού και μετά πολυετή πόλεμον και επιστράτευσιν δεν ειμπορούμεν όμως να μη στιγματίσωμεν τον ανελεύθερον τρόπον με τον οποίον εννοεί να κυβερνήση ο «λαϊκός» πρωθυπουργός».[238]

Στο φύλλο της 15ης ο *Ριζοσπάστης* τόνισε ότι ο χαρακτήρας του Μανιφέστου είναι αστικός και όχι επαναστατικός. Για να το αποδείξει συνέκρινε δύο γεγονότα με στόχο να μειώσει το κύρος των Δημοκρατικών. «Εκείνο που με συγκινεί αληθινά και βαθιά είναι π.χ. η φυλάκιση τριάντα αθώων εργατών στις φυλακές του Βόλου [...] αυτός είναι αγώνας υπέρ του Δικαίου. Ο άλλος είναι αγώνας υπέρ της εξουσίας. [...] εσείς που διαμαρτύρεσθε τώρα γιατί στραγγαλίζεται η φωνή των δημοκρατικών δεν σας είδα να φανείτε πουθενά όταν το Στρατοδικείο του Γούναρη στραγγάλιζε τη φωνή τόσων αθώων εργατών [...] τώρα που η ίδια βία εφαρμόζεται εις βάρος σας διαμαρτύρεσθε».[239]

---

[234] *Ριζοσπάστης*, 13.2.1922, σ. 1.
[235] *Ριζοσπάστης*, 15.2.1922, σ.1.
[236] *Ριζοσπάστης*, 13.2.1922, σ. 1.
[237] *Ριζοσπάστης*, 16.2.1922, σ. 1.
[238] *Ριζοσπάστης*, 16.2.1922, σ. 1
[239] *Ριζοσπάστης*, 15.2.1922, σ. 1.

Ο Hering σημειώνει εύστοχα, ότι μετά τη δημοσίευση του «Δημοκρατικού Μανιφέστου» η κομμουνιστική προπαγάνδα απέκτησε οξύτερους τόνους, επειδή το κόμμα δεν ήθελε να υστερεί σε σύγκριση με τους αστούς επικριτές του συστήματος. Οι κυβερνητικές αρχές αντέδρασαν στην προπαγάνδα, στις απεργίες και ιδίως στην καταδίκη της μικρασιατικής εκστρατείας με νέες συλλήψεις αριστερών στελεχών, αν και το σύνθημα των οργανώσεων του μετώπου «Στα σπίτια σας!» διέφερε μόνο στη χρήση της δημοτικής από τον τίτλο του περίφημου κύριου άρθρου που δημοσίευσε ο Γεώργιος Βλάχος της *Καθημερινής,*«Οίκαδε».[240] Όταν εντέλει έγινε το στρατιωτικό πραξικόπημα του Σεπτεμβρίου 1922 η ηγεσία του (κομμουνιστικού) κόμματος βρισκόταν ήδη στη φυλακή.[241]

Στις 15 Φεβρουαρίου οι *Αθήναι* δημοσίευσαν το «Οι δημοκρατικοί φιλελεύθεροι. Κατηγορία εσχάτης προδοσίας»[242] περιγράφει την προσαγωγή των 7 στον εισαγγελέα και τον ανακριτή με τις κατηγορίες της εσχάτης προδοσίας και της εξύβρισης του βασιλιά βασισμένες στα άρθρα 123-124, το σημείο κράτησης, τους συνήγορους καθώς και το υπερασπιστικό επιχείρημα για τους 7, ότι αφού η *Πατρίδα* δεν κυκλοφόρησε τα φύλλα της η κατηγορία είναι ανυπόστατη.

Την επόμενη ημέρα ο Θεόδ. Βελλιανίτης των *Αθηνών* στο «Μάταιος Θόρυβος»[243] έγραψε ένα μεστό κείμενο που βρίθει παραδειγμάτων από την ελληνική και την ευρωπαϊκή ιστορία στηλιτεύοντας την λογοκρισία και υποστηρίζοντας την ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης: « Σήμερον υπάρχουν άτομα τα οποία έχουν δημοκρατικάς ιδέας. Ασχέτως προς την ουσίαν του πράγματος τας ιδέας των δύνανται να τας έχουν. Ποιος ημπορεί να εμποδίσει αυτούς; Εφ όσον δεν επιδιώκεται η βιαία ανατροπή και δεν υβρίζεται το πρόσωπον του βασιλεώς, έκαστος είναι ελεύθερος να είναι μοναρχικός, θεοκρατικός, δημοκρατικός, κομμουνιστής και ό,τι θέλει». Το άρθρο συνοδεύεται από εκείνο της 2ης σελίδας[244] όπου αναφέρεται η θέση του εκδότη της *Πατρίδος*, Σταθόπουλου, ότι κυκλοφόρησαν μόνο τα λογοκριμένα φύλλα καθώς και η προσπάθεια απολαβής της ευεργεσίας της βουλευτικής ασυλίας στους Βηλαρά και Μελά.

Στις 15 Φεβρουαρίου ο Εισαγγελέας Δεσποτόπουλος έλαβε τις απολογίες των επτά πολιτευτών. Οι κατηγορούμενοι αρνήθηκαν τις αποδιδόμενες πράξεις της εξύβρισης του βασιλιά, και της εσχάτης προδοσίας μέσω συνωμοσίας καθώς αυτές δεν αποδείχθηκαν. Τα φύλλα που κυκλοφόρησαν δεν περιείχαν υβριστικές φράσεις και ως προς τη συνωμοσία δεν

[240] *Καθημερινή,* 14.8.1922, σ.1.
[241] Hering, ό.π., σ. 1003.
[242] *Αθήναι,* 15.2.1922, σ.2.
[243] *Αθήναι,* 16.2.1922, σ.1
[244] *Αθήναι,* 16.2.1922, σ.2.

βρέθηκε η χρήση βίαιων μέσων που αναφέρει ο νόμος. Την επόμενη μέρα ο *Ε.Τ.*[245] δημοσίευσε τις σχετικές πληροφορίες με τη σύλληψη των 7 πολιτικών και του Σταθόπουλου, αρχισυντάκτη της *Πατρίδος*. Τέθηκε το ζήτημα της βουλευτικής ασυλίας για τον Βηλαρά και τον Μελά και κατατέθηκε επερώτηση για το θέμα στο γραφείο της Βουλής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν οι απολογίες των κατηγορουμένων και κυρίως του Παπαναστασίου.

Η *Πατρίς* της 15ης Φεβρουαρίου είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένη στην ομάδα των Δημοκρατικών με φωτογραφίες τους και αναλυτικές ειδήσεις σχετικά με τη σύλληψη τους. Αυτό ωστόσο που ξεχωρίζει είναι το βαρυσήμαντο πολιτικό άρθρο του Γεώργιου Παπανδρέου με τον τίτλο «Δημοκρατία» λογοκριμένο σε πολλά σημεία του. [246] Με αφορμή το Μανιφέστο ο Παπανδρέου αναλύει την Δημοκρατία αποδίδοντάς της πολλές έννοιες όπως την πολιτειακή, την πολιτική, την κοινωνική, την οικονομική και τέλος την ηθική-ψυχική την οποία και θεωρεί την τελειότερη. Θέτει ερωτήματα και τα απαντά ο ίδιος με επιχειρήματα όπως ότι η ενότητα και η αποκατάσταση του έθνους δεν έχουν ανάγκη τη βασιλεία αφού ακόμη και «η Ελληνική επανάστασις, και ετολμήθη, και επέτυχε, χωρίς Βασιλέα, ως εθνικόν σύμβολον. Και οι σύγχρονοι Λαοί διατηρούν πολύ στερεωτέρα την εθνικήν των ενότητα, σήμερον, με την Δημοκρατία, παρά εις τους καιρούς των Βασιλειών. Η ιδέα του Έθνους, ευτυχώς, δεν έχει ανάγκην υλικής εκπροσωπήσεως. Διότι τα πρόσωπα παρέρχονται, ενώ η ιδέα παραμένει. Τα πρόσωπα είνε θνητά - το Έθνος αθάνατον". Συνεχίζοντας ο Παπανδρέου παραδέχεται φυσικά ότι «ο Ελληνικός Λαός, κατά πλειονοψηφίαν έχει προτιμήσει τον θεσμόν της Βασιλείας» υπό δύο όμως προϋποθέσεις: «1) Ότι ο θεσμός της Βασιλείας εξυπηρετεί το εθνικόν συμφέρον και 2) ότι το Πολίτευμα θα είνε αληθώς "Βασιλευομένη Δημοκρατία" - ότι, δηλαδή, θα είνε πραγματική και αμείωτος η κυριαρχία του Λαού». Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Παπανδρέου λίγους μήνες νωρίτερα είχε δημοσιεύσει στην ίδια εφημερίδα το άρθρο «Ο Βασιλεύς και το Έθνος»[247],[248] στο οποίο προειδοποιούσε ότι η παρουσία του Κωνσταντίνου στον θρόνο αποτελούσε προάγγελο εθνικής συμφοράς ήταν ιδιαιτέρως αιχμηρό, ξεκάθαρα αντιβασιλικό, επικεντρωμένο στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου. Όπως αναμενόταν παραπέμφθηκε στο στρατοδικείο Αθηνών όπου και καταδικάστηκε σε φυλάκιση. Παρ όλα αυτά συνέχισε τον αντιμοναρχικό αγώνα μέσα από κείμενα που λογοκρίθηκαν ένα εκ των οποίων είναι και το άρθρο της 15ης Φεβρουαρίου. [249]

---

[245] *Ε.Τ.*, 16.2.1922, σ. 3.
[246] *Πατρίς*, 15.2.1922, σ.1.
[247] *Πατρίς*, 8.4.1921, σ. 1.
[248] Παύλος Πετρίδης, *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999, σ. 146-151.
[249] Πετρίδης, ό.π., σ. 124.

Στο ίδιο φύλλο η *Πατρίδα*[250] υποστήριξε πως επιδίωξη του Παπαναστασίου ήταν η εξυπηρέτηση των εθνικών συμφερόντων, η κάλυψη της χώρας λόγω της συμμαχικής απομάκρυνσης καθώς και η απόρριψη της κατηγορίας ότι επεδίωξε την διάσπαση των εθνικών δυνάμεων. Επίσης η εφημερίδα παρουσίασε την νομική θέση ότι δεν αποδεικνύεται καμία από τις δύο απαγγελθείσες κατηγορίες για εσχάτη προδοσία και εξύβριση του βασιλέως καθώς και τη συγκίνηση ολόκληρου του κόμματος των Φιλελευθέρων διότι θεωρεί ότι η ποινική δίωξη των 7 είναι στην ουσία δίωξη της ελεύθερης σκέψης και έκφρασης.

Ο Σπυρίδων Σίμος αρχισυντάκτης της *Πατρίδος* έγραψε στις 16 Φεβρουαρίου το «Πού στηρίζονται οι Θρόνοι»[251] στο οποίο χρησιμοποίησε ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα με τον βασιλιά των Ρουμάνων, Κάρολο και την εφημερίδα *Αδεβέρουλ* [252] η οποία του επιτίθετο καθημερινώς. Αυτός ο βασιλιάς είπε: «δεν επιθυμώ να βασιλεύω υπό την προστασίαν του ποινικού νόμου και των λογχών του Κράτους. Θέλω και αξιώ να είμαι Βασιλεύς των Ρωμούνων. Εάν αυτά που γράφει εναντίον μου η Αδεβέρουλ τα πιστεύει ο Ρωμουνικός λαός, επιθυμώ να έχη όλην την ελευθερίαν να μου ειπή να φύγω. Εάν όχι, τότε ας γράφη ελευθέρως ο τύπος ό, τι θέλει. Μου είνε εντελώς αδιάφορον!». Στο ίδιο φύλλο δημοσιεύτηκε εκτενής λογοκριμένη αναφορά για το Μανιφέστο. Είναι εμφανείς και οι ομοιότητες του άρθρου με εκείνο του *Ε.Τ.* της ίδιας ημέρας. Αξίζει να σταθούμε στο τελευταίο κομμάτι της απολογίας του Παπαναστασίου όπου υποστηρίζει ότι με τη Διακήρυξη: «εξεπλήρωσα στοιχειώδες προς την πατρίδα καθήκον και ότι σήμερον πραγματικώς κατηγορούμενοι ενώπιον υπερτάτου δικαστηρίου της εθνικής συνειδήσεως, δεν είμεθα ημείς, οι δημοσιεύσαντες την αλήθειαν, την οποίαν ουδόλως είμεθα διατεθειμένοι να παύσωμεν να διακηρύσσωμεν, αλλ οι προσπαθούντες να κρατήσουν τον λαόν εις το σκότος και την αδράνειαν, οι περιάγοντες την Ελλάδα από της ακμής, εις την οποίαν ευρίσκετο προ ολίγου ακόμη καιρού, εις το σημερινόν κρίσιμον σημείον»[253]

Ο *Ε.Τ.* στις 15 του μηνός φιλοξένησε συνέντευξη του Θεμιστοκλή Σοφούλη ο οποίος θεώρησε τη διαμαρτυρία του κόμματος του και τη Διακήρυξη των Δημοκρατικών ως δύο τελείως άσχετα θέματα μεταξύ τους. Πήρε σαφή θέση υπέρ των 7 χαρακτηρίζοντας την κίνηση τους «κραυγή πόνου εντίμων πολιτευτών» όπως επίσης «ωραίαν και ευγενή χειρονομία» η οποία, ενώ είναι αξιοθαύμαστη από ηθικής απόψεως δεν είναι πρακτικά αποτελεσματική.

---

[250] *Πατρίς*, 15.2.1922, σ.1
[251] *Πατρίς*, 16.2.1922, σ. 1
[252] Πρωινή Εφημερίδα *Adevarul* του Βουκουρεστίου, άρχισε να εκδίδεται το 1877.
[253] *Πατρίς*, 16.2.1922, σ. 4.

Το *Έθνος*[254] ως βενιζελική εφημερίδα διαμαρτυρήθηκε μέσα από το κύριο άρθρο της 15ης του μηνός το οποίο είναι χλευαστικό και σαρκαστικό, χτυπάει ευθέως το ανελεύθερο πολίτευμα που στέλνει στην ειρκτή τον υποτιθέμενο συνωμότη. Καυτηριάζει την τιμωρία των Δημοκρατικών επειδή θέλησαν να εκφράσουν και να δημοσιοποιήσουν τις ιδέες τους «ανεξάρτητα εάν είνε πεπλανημέναι ή όχι» και διαμαρτύρεται για τις ψεύτικες δικαιολογίες των κρατούντων ότι φυλάκισαν τους μανιφεστογράφους για να τους προστατέψει από τις φάλαγγες. «Η πολιτεία προστατεύει δεν φυλακίζει τους κινδυνεύοντας».

Η *Αθηναϊκή* στις 15 Φεβρουαρίου στην πρώτη σελίδα φιλοξένησε σε δίστηλο άρθρο «Το δυναστικόν πρόβλημα»[255] στο οποίο υποστήριξε ότι η λογοκρισία στην πραγματικότητα έσωσε τους 7 δημοκρατικούς γιατί δεν άφησε να φανεί η ενάντια στο στέμμα επιχειρηματολογία τους. Και εδώ ο αρθρογράφος είναι αιχμηρός στους χαρακτηρισμούς του για τους Δημοκράτες τους ονομάζει «ομάς των ανατροπέων» δίνει μεγάλη έμφαση στο ένδοξο ελληνικό παρελθόν του 1821 και ολοκληρώνει τη θέση του λέγοντας: «Αλλ' ο ελληνικός λαός, όπως απέδειξαν οι πρόσφατοι αγώνες του, δεν έφθασεν εισέτι εις το στάδιον της παρακμής. Ευρίσκεται ακόμη εις την πρώτην ρώμην της ανθήσεως και της νεότητος. Η ηθική του αντοχή δεν εκάμφθη, όπως φαίνονται ελπίζοντες οι επτά δημοκράται. Θα παλαίση καθ' οιωνδήποτε δυσχερειών και θα νικήσει. Αλλ' ουδέποτε θα δεχθει να καταστήσει την τιμήν του και την ελευθερίαν του αντικείμενον της πλέον επονειδίστου αγοραπωλησίας». Στην τελευταία σελίδα εξάλλου το «Οι δημοκρατικοί μανιφεστογράφοι, αφορμή για να διαιρεθή το κόμμα» [256] υποστηρίζει ότι η κίνηση των 7 δημιούργησε μεγάλο ρήγμα στο εσωτερικό της φιλελεύθερης παράταξης «προς μεγάλη ζημίαν του κοινού πόθου όλων των βενιζελικών, όπως επανίδωσι τον αρχηγόν των επί κεφαλής των ελληνικών πραγμάτων».

Το *Θάρρος Τρικάλων* στο δίστηλο «Αι Δημοκρατικαί Ιδέαι»[257] καυτηρίασε τη δίωξη «κορυφαίων Φιλελευθέρων» από την «Κυβερνώσαν τυρρανομαχία» γιατί δημοσίευσαν προσωπικές γνώμες και σκέψεις. Ο συντάκτης διερωτάται για το αν ισχύει απαγόρευση των δημοκρατικών αρχών στη χώρα, αν όλοι όσοι εκφράζουν με ελευθερία τις απόψεις τους θα φυλακίζονται και αν απαγορεύονται οι δημοκρατικές ιδέες τότε τι πρέπει να συμβεί με τον κομμουνισμόν «όστις έχει ως αρχήν την δια της βίας κατάλυσιν των πάντων;». Αντλεί επιχειρήματα από τα δημοκρατικά κράτης της Ευρώπης όπως η Γαλλία όπου συνυπάρχουν

---

[254] *Έθνος*, 15.2.1922, σ. 1.
[255] *Αθηναϊκή,* 15.2.1922, σ. 1.
[256] *Αθηναϊκή,* 15.2.1922, σ.6.
[257] *Θάρρος,* 15.2.1922, σ.1.

βασιλόφρονα και δημοκρατικά κόμματα χωρίς αμφίπλευρες διώξεις. Η εφημερίδα υποστηρίζει τις απόψεις της χωρίς φόβο προειδοποιώντας μάλιστα τους κυβερνώντες ότι «είναι έτοιμα τα δώματα της κολάσεως δια ν απολαύσουν κατά τα έργα των».

Ο Τάκης Οικονομάκης στη *Θεσσαλία* [258] επιχειρηματολόγησε για το άτοπον της καταδίωξης και φυλάκισης των υπογραψάντων τη Διακήρυξη. Εξήγησε ότι η λογοκρισία πριν τη δημοσίευση αίρει κάθε αξιόποινη πράξη γεγονός μάλιστα που επιβεβαιώνεται αφού ο ίδιος ο Γούναρης «εις προηγούμενον περιστατικόν έδωκε ρητώς την ορθήν ερμηνείαν ότι μετά την επέμβασιν της λογοκρισίας δεν δικαιολογείται ποινική ευθύνη δια το λογοκριθέν δημοσίευμα». Όπως το *Θάρρος* φέρνει και *η Θεσσαλία* παραδείγμα τα κράτη της Ιταλίας, της Σουηδίας, του Βελγίου στα οποία συνεργάζεται ο Θρόνος με δημοκρατικά κόμματα και κυβερνούν από κοινού αλλά και άλλα κράτη όπως της Βουλγαρίας, της Σερβίας, της Ρουμανίας «όπου πολλάκις τα δημοκρατικά κόμματα σχηματίζουν κυβερνήσεις». Ο Οικονομάκης ολοκληρώνει με μία σκέψη περί πολιτικής ωφελιμότητας εννοώντας την κομματική ωφελιμότητα η οποία και στα δύο κόμματα τόσο των Φιλελευθέρων όσο και της Ηνωμένης επικρατεί κάθε φορά που γίνονται Κυβέρνηση.

Η *Μακεδονία* [259] αποδοκίμασε τις εξωφρενικές δικαιολογίες των «αδικαιολόγητων συλλήψεων». Το άρθρο προσεγγίζει τη σύλληψη των Δημοκρατικών με σκωπτική διάθεση που φανερώνεται από τα πολλά θαυμαστικά που σχολιάζουν με ευγλωττία τα γραφόμενα. Η σύλληψη έγινε «διότι ηπειλήθη προς στιγμήν εξέγερσις του λαού εναντίον των προκαλούντων αυτόν (!!!) και πώς θα μπορούσε η Κυβέρνηση να αφήσει ακαταδίωκτους «τους πράκτορες της ανατρεπτικής προπαγάνδας»; αυτή η αμέλεια ισοδυναμεί με αυτοκτονία! Το ενδιαφέρον της *Μακεδονίας*[260] συνεχίστηκε και την επόμενη μέρα δημοσιεύοντας σχεδόν αυτούσιο το κείμενο του *Ε.Τ.* «Η Δημοκρατική Ομάς» της 12ης Φεβρουαρίου το οποίο έπαιξε το ρόλο των διευκρινίσεων στο Μανιφέστο. Η *Νέα Αλήθεια* Θεσσαλονίκης στις 15, 16 [261] και 17 [262] Φεβρουαρίου δημοσίευσε χωρίς πολιτικό σχολιασμό για τη σύλληψη και την απολογία των Δημοκρατικών «Αι δικαιολογίαι των συλληφθέντων» [263] υποτιμώντας ουσιαστικά το γεγονός.

Στις 16 Φεβρουαρίου ο ανακριτής Καλφαγιάννης έδωσε τη δικογραφία στον Εισαγγελέα Δεσποτόπουλο ο οποίος αποφάσισε την προφυλάκιση όλων των

---

[258] *Θεσσαλία*, 17.2.1922, σ.1.
[259] *Μακεδονία,* 15.2.1922, σ.1.
[260] *Μακεδονία,* 17.2.1922, σ.3.
[261] *Νέα Αλήθεια,* 16.2.1922, σ. 3.
[262] *Νέα Αλήθεια,* 17.2.1922, σ. 1.
[263] *Νέα Αλήθεια*, 15.2.1922, σ. 3.

συλληφθέντων.[264] Το ίδιο απόγευμα κατασχέθηκε από τα γραφεία του *Ε.Τ.* το πρωτότυπο του Μανιφέστου.[265]

Ο *Ταχυδρόμος*[266] Αλεξάνδρειας έχει μία χρονοκαθυστέρηση σε σχέση και με τη δημοσίευση του Μανιφέστου αλλά και της σύλληψης των 7, τους οποίους εκθειάζει ως επίλεκτους και καταφέρεται κατά της Αναπληρωματικής Διοίκησης η οποία έχει ως προορισμό την περιφρούρηση του καθεστώτος. Η εφημερίδα λόγω απόστασης από την πρωτεύουσα βλέπει τα πράγματα πιο σφαιρικά και συνδέει το θόρυβο για τη δημοκρατική διακήρυξη με τις αντικυβερνητικές δηλώσεις του Λ.Τζώρτζ στον Πατριάρχη Μελέτιο. Στο πρωτοσέλιδο της 17ης χαρακτήρισε την αναπληρωματική διοίκηση «Κέρβερο του μετανοεμβριανού καθεστώτος» που αντί να εκμεταλλευθεί την προκήρυξη προς τη διάσωση της χώρας έριξε στη φυλακή έγκριτους πολιτικούς άντρες διότι ετόλμησαν να διακηρύξουν μίαν ευγενή ιδεολογία. [267]

Ακόμα και η Κυριακάτικη έμμετρη σατιρική εφημερίδα *Ασμοδαίος* υποστήριξε τους Δημοκρατικούς του Μανιφέστου στο ποίημα με τον τίτλο «Σκουφί Ροβεσπιέρου στην κεφαλήν φορώ και εις τους δημοκράτας με θάρρος προσχωρώ».

«Μακράν εγώ από το Κράτος/
εδώ σ αυτό το ξένο μέρος/
ως δημοκράτης πατεντάτος/
προβάλλω τώρα ελεύθερος/
Χωρίς να σκιάζωμαι κανένα/
πώς θα συλλάβη και εμένα.
Και από τούτη τη σελίδα/
που εσκορπούσα πάντα γέλοια/
ιάμβους ψάλλων στην Πατρίδα/
και εξυμνών την αυτοτέλεια/
Τας δημοκρατικάς αρχάς μου/
θα ψάλλω στους συνδρομητάς μου.
Εις τον παρόντα τον αιώνα/
δεν θέλω με σκυφτό κεφάλι/
να είμ εμπρος εις την κορώνα/
καθώς το κάνουν τόσοι άλλοι/

---

[264] *Έθνος*, 16.2.1922, σ. 4.
[265] *Θάρρος,* 16.2.1922, σ. 2
[266] *Ταχυδρόμος* Αλεξάνδρειας, 15.2.1922,σ. 3.
[267] *Ταχυδρόμος* Αλεξάνδρειας, 17.2.1922,σ. 1.

Που εμπροστά της γονατίζουν/

ενώ το χάος αντικρίζουν». [268]

Το πάθος, η ένταση και η επιθετικότητα των δημοσιογράφων του αντιβενιζελικού τύπου εκδηλώνεται τόσο στα πρωτοσέλιδα όσο και τους πηχιαίους τίτλους. Με τον τίτλο «Ο Τάφος του βενιζελισμού» ξεκινάει η *Εφημερίδα.*[269] Πίσω από την κίνηση των Δημοκρατικών η εφημερίδα βλέπει το βενιζελικό τέρας που προσπαθεί να ανοίξει «το ανθρωποφάγον και απαίσιον στόμμα του έτοιμον να συνεχίση το αιμαχαρές έργον του». Οι φαύλοι, άτιμοι, κακοήθεις, προδότες και αντεθνικοί βενιζελικοί τόλμησαν να στραφούν εναντίον του «Σεπτού προσώπου και λατρευτού Βασιλέως» αλλά, προειδοποιεί ο συντάκτης, από τη στιγμή που ο βενιζελισμός πέταξε το προσωπείο του αυτό που θα συναντήσει είναι «τον ηνεωγμένον τάφον του». Ο επιθετικός τίτλος «Οι Ψευτοδημοκρατικοί Καρνάβαλοι απολογούνται σήμερον»[270] συνδυάζεται με το κύριο άρθρο της επόμενης μέρας που διατρανώνει ότι οι δημοκρατικοί «Αλέκτορες» «αφύπνισαν τον λαόν πριν κατορθώσουν να εξυπνήσουν τα βενιζελικά ορνίθια». [271] Η ένταση των άρθρων εκδηλώνεται και με τη λατρεία προς το πρόσωπο του μονάρχη «αγαπάμε τον Βασιλέα μας και διότι Βασιλεύς μας είνε ο Κωνσταντίνος και διότι η αγάπη προς τον Βασιλέα αποτελεί παράδοσιν δια την ελληνικής ψυχήν». Ένα μικρό κείμενο γεμάτο υβριστικούς χαρακτηρισμούς για το μανιφέστο που είναι «ανόητο έργο ανόητων ανθρώπων» και ότι «οι μωροί δεν αποτελούν κίνδυνον και οι ηλίθιοι άξιοι οίκτου είνε μόνον. Άξιοι αγχόνης θα ήσαν...»

Η *Καθημερινή* στα κύρια άρθρα των ημερών μετά τη δημοσίευση του Μανιφέστου επιβεβαιώνει τον τίτλο της ως η ναυαρχίδα του αντιβενιζελισμού στηριζόμενη φυσικά στα πολιτικά άρθρα του Γεώργιου Βλάχου. Και τα τέσσερα κύρια άρθρα της 13ης ,15ης ,16ης ,18ης Φεβρουαρίου έχουν μονολεκτικούς αιχμηρούς τίτλους. Στις 15.2 με τον «Θεμέλιο» [272] υποστήριξε ότι οι «μεταμφιεσμένοι τολμητίαι» και «ταραξίαι βενιζελικοί» στην πραγματικότητα είναι «ανειλικρινείς και ψεύτες». Αν ήταν ειλικρινείς θα ζητούσαν την κατάλυση της βασιλείας αλλά αυτό που ζητούν είναι να παραιτηθεί ο ορισμένος από το λαό βασιλιάς για να εξευμενιστούν δήθεν οι Σύμμαχοι ενώ η δήλωση του Πουανκαρέ διαβεβαιώνει «ότι η Ελλάς δεν πρέπει να νομίζη ότι, θυσιάζουσα τον Βασιλέα της θα μετέβαλλε την στάσιν της Γαλλίας απέναντί της». Ζητούν λέει ο Βλάχος, την ανατροπή του κατεστημένου υπό το πρόσχημα της διπλωματικής σωτηρίας της χώρας. Η δημοκρατική

---

[268] *Ασμοδαίος*, 5.3.1922, σ.1.
[269] *Εφημερίς*, 15.2.1922, σ.1.
[270] *Εφημερίς*, 15.2.1922, σ.2.
[271] *Εφημερίς*, 16.2.1922, σ.1.
[272] *Καθημερινή*, 15.2.1922, σ.1

Διακήρυξη είναι ένα «πραξικόπημα των επτά», «αυθάδες τόλμημα, εστερημένον πάσης ηθικής δικαιολογίας» και «χυδαία προσπάθεια» ανατροπής του βασιλικού θεμέλιου». «Αν όμως ο θεμέλιος αφαιρεθή, το οικοδόμημα ολόκληρον θα καταρρεύση, η ελληνική ενότης θα ραγή, η στρατιωτική Ελλάς θα συντριβή, η πολιτική Ελλάς θ' αναστατωθή, η εθνική Ελλάς θ' αποσυντεθή».

Στις 16.2 «Ο Αγών»[273] της *Καθημερινής* καυτηριάζει το «πραξικόπημα των επτά βενιζελικών» γιατί δημοσιεύτηκε σε εποχή κρίσης με σκοπό να επωφεληθεί ο βενιζελισμός και να οδηγήσει σε ανατροπή ολόκληρου του πολιτειακού οικοδομήματος. Υπενθυμίζει ο αρθογράφος ότι οι κίνδυνοι που απειλούν τη χώρα είναι εσωτερικοί και εξωτερικοί και θα ήταν κρίμα για τους Έλληνες στην προσπάθειά τους να εξουδετερώσουν τους εξωτερικούς κινδύνους να ρίξουν τη χώρα στον βενιζελισμό. Τη μεθεπόμενη μέρα στο «Ήρωες»[274] ο Βλάχος γίνεται ακόμα πιο επιθετικός γιατί γελοιοποιεί τρόπον τινά την ηρωοποίηση των απελευθερωθέντων δημοκρατικών και διαπιστώνει ότι «κινδυνεύομεν ν αποκτήσωμεν Δημοκρατίαν, αφ' ου τη έδώκαμεν ήδη, ουχί ένα, αλλ' επτά όλους ήρωας». Η *Καθημερινή* δυσαρεστημένη με την απελευθέρωση των Δημοκρατικών βάλλει κατά των δικαστών που αθώωσαν προδότες που προέτρεψαν τους στρατιώτες να ρίξουν τα όπλα και να ανατρέψουν τον θρόνο. Θεωρεί ότι εκφυλίστηκαν οι κατηγορίες και κυρίως αυτής της εσχάτης προδοσίας διαπιστώνοντας εν κατακλείδι ότι «η κατηγορία επί εσχάτη προδοσία έπρεπε να διατηρήται πάντοτε φοβερά, διότι, ατυχώς, έχομε προδότας εις τον τόπον μας...»

Η *Πρωτεύουσα* στις 15.2 [275] χαρακτήρισε τους Δημοκρατικούς «ψευδοδημοκράτες» που εμφανίζονται ερμηνεύοντας καλώς ή κακώς τις γνώμες του κόμματός τους χωρίς συνείδηση απέναντι στην πατρίδα, το Νόμο και τη δημόσια συνείδηση. Οι χαρακτηρισμοί χειροτερεύουν και φτάνουν μέχρι να αποκαλεστούν «σπείραν ανθρώπων (που) βυσσοδομούσαν κατά της νομίμου τάξης πραγμάτων». Την επόμενη μέρα το κύριο άρθρο «Ας παραμερίσουν οι πράκτορες του απελπισμού» [276] πληροφορεί για την επιστροφή του πρωθυπουργού Γούναρη από το Λονδίνο ώστε η χώρα να ενημερωθεί για τις εξελίξεις σε σχέση με την ελληνοτουρκική διένεξη. Το κείμενο ολοκληρώνεται με την ανακουφιστική διαπίστωση ότι «ο κ. Πρωθυπουργός επανέρχεται. Οι ιδιοτελείς, οι εμπαθείς, οι αχαρακτήριστοι πράκτορες του εθνικού απελπισμού ας παραμερίσουν».

Η αντιβενιζελική *Νέα Ημέρα Τεργέστης* στις 15.2 [277]έχει τρία δημοσιεύματα για το Μανιφέστο. Στο κύριο άρθρο κατηγορεί τη Διακήρυξη ως κείμενο μη περιέχων πολιτικές

---

[273] *Καθημερινή*, 16.2.1922, σ.1
[274] *Καθημερινή*, 18.1922, σ.1
[275] *Πρωτεύουσα,* 15.2.1922, σ.1.
[276] *Πρωτεύουσα,* 16.2.1922, σ.1
[277] *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 15.2.1922, σ.1.

ιδέες αλλά ως «συνωμοτικήν προκήρυξιν στρεφομένην κατά του προσώπου της Α.Μ. του Βασιλέως Κωνσταντίνου». Ο συντάκτης διερωτάται πως γίνεται οι υπογράψαντες να αποσκοπούν σε δημοκρατικές αρχές αλλά να μην στρέφονται κατά του θεσμού της βασιλείας; Και πως γίνεται να λέγονται δημοκράτες που δέχονται τον θεσμό αλλά απορρίπτουν το πρόσωπο; Για να δώσει πάραυτα την απάντηση «Δημοκράται μη στρεφόμενοι κατά του θεσμού της βασιλείας δεν είνε δημοκράται». Στη συνέχεια σχολιάζει ότι η δημοκρατική ιδεολογία την οποία διατείνονται ότι έχουν οι 7, επιβάλλει αγώνα υπέρ ιδεών και όχι αγώνα κατά του προσώπου. Εν κατακλείδι μέσα από σειρά επιχειρημάτων αποδεικνύει ότι η επανανενθρόνιση του Κωνσταντίνου είναι αποτέλεσμα λαϊκής επάνασταση και άρα η Διακήρυξη η προτείνουσα την εκθρόνισή του στην ουσία στρέφεται κατά του ίδιου του λαού.

Η *Νέα Ημέρα*[278] υποτιμά το Μανιφέστο αποκαλώντας το κείμενο «μηδαμινής πολιτικής σημασίας» το οποίο δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί «ως αστειότης» γιατί φέρει υπογραφές βουλευτών, πρώην βουλευτών, πρώην υπουργού υποδεικνύει ωστόσο πράξη ανήκουστη, όπως η εκθρόνιση του Κωνσταντίνου. Δεν παραλείπει δε ως καθαρόαιμη βασιλική να ενημερώσει τους αναγνώστες ότι «οι κατηγορούμενοι εδήλωσαν ότι είνε τελείως ευχαριστημένοι εκ της περιποιήσεως της οποίας έτυχον εκ μέρους της Αστυνομίας»![279] Την επόμενη μέρα έχει διπλή αναφορά στο θέμα μας, αφενός διαπιστώνει ότι οι ψευδοδημοκράτες είναι άτυχοι γιατί οι Αμυνίτες της Κωνσταντινούπολης σε συνέντευξη υποστήριξης για τους Δημοκρατικούς αποκάλυψαν ευθέως την πρόταση τους για παραίτηση του Κωνσταντίνου. Άρα οι Κωνσταντινοπολίτες δεν φοβούνται να κατονομάσουν την αλήθεια τους αντίθετα οι αντιβασιλικοί Αθηναίοι «καλύπτονται πίσω από μίαν διαφανή δημοκρατικήν ιδεολογίαν».[280] Στην τελευταία σελίδα η *Νέα Ημέρα* δημοσίευσε εκτενέστατο 3στηλο άρθρο με τις απολογίες των συλληφθέντων εκ των οποίων πρώτος ο Παπαναστασίου είπε: «Η αποδιδομένη εις ημάς κατηγορία επί εξυβρίσει του Βασιλέως και συνωμοσία προς εκδίωξιν της Δυναστείας και ανατροπήν, βιαίαως μάλιστα, του θεσμού της Βασιλείας, μου προκαλεί κατάπληξιν». [281]

Η *Πολιτεία* στα δημοσιεύματα της 15ης [282] και της 16ης [283] Φεβρουαρίου περιγράφει αναλυτικά τα περί του Μανιφέστου και της σύλληψης των υπογραψάντων χωρίς να προχωρά σε πολιτικούς σχολιασμούς. Αναφορά γίνεται και στα δύο ερωτήματα που έθεσε

[278] *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 15.2.1922, σ. 3.
[279] *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 15.2.1922, σ. 5.
[280] *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 16.2.1922, σ. 3.
[281] *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, 16.2.1922, σ. 7.
[282] *Πολιτεία*, 15.2.1922, σ. 4.
[283] *Πολιτεία*, 16.2.1922, σ. 5.

ο Εισαγγελέας Δεσποτόπουλος στον Παπαναστασίου μετά την απολογία του, πρώτον «η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων κανονίζεται επί τη βάσει των συμφερόντων ή των συμπαθειών αυτών;» και δεύτερον «αι θυσίαι του στρατού εν Μικρά Ασία αποβαίνουσιν επί ματαίω, ως εξάγεται εκ του δημοσιευθέντος μανιφέστου;». Οι απαντήσεις του Παπαναστασίου ήταν στο μεν πρώτο, ότι τα συμφέροντα παίζουν ρόλο στην πολιτική των Δυνάμεων σε συνδυασμό φυσικά με τη δύναμη της κοινής γνώμης στο δε δεύτερο ότι οι συγγραφείς του μανιφέστου σκοπό είχαν να υποστηρίξουν τις θυσίες του ελληνικού στρατού ώστε αυτές να αποβούν καρποφόρες. Για έναν αδαή αναγνώστη το πιο ξεκούραστο και εμπεριστατωμένο κείμενο προκειμένου να γνωρίσει τι συνέβαινε εκείνες τις ημέρες είναι σίγουρα αυτό της *Πολιτείας*.

Η *Πρωινή* όχι απλώς αντιβενιζελική αλλά βασιλοφρόνων αρχών στο φύλλο της 15ης αποκαλεί τους Δημοκρατικούς «ταλαίπωρους», «χωρίς αιδώ και λογική» «παράφρονες» που προκαλούν την χλεύην και το λαϊκό μαστίγιο το οποίο ευτυχώς δεν πρόλαβε να χρησιμοποιήσει χάρη στην καίρια επέμβαση των νόμιμων εξουσιών που τους συνέλαβε. [284] Το άρθρο επαναλαμβάνει το μοτίβο που θέλει τον λαό έτοιμο να λυντσάρει τους επίδοξους χαλαστές του πολιτεύματος γιατί έπραξαν κίνηση ανεπίτρεπτη εξού και κολάσιμη. Σε άλλο άρθρο της ίδιας ημέρας[285] η ένταση κορυφώνεται παρουσιάζοντας τους Λαϊκούς Πολιτικούς Συλλόγους έτοιμους να ξεσηκωθούν ενώ παράλληλα διεξάγουν συζητήτεις προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κατάφωρη ανατρεπτική τάση του Μανιφέστου. Εκμεταλλεύεται τα γραφόμενα της *Λαϊκής* ως επίσημου έντυπου των Λαϊκών Συλλόγων, η οποία εμμέσως πλην σαφώς απειλεί ότι σε περίπτωση πτώσης της γουναρικής Κυβέρνησης αυτοί που θα την διαδεχτούν θα είναι οι ακραία αδιάλλακτοι αντιβενιζελικοί! Το επιπλέον στοιχείο που δίνει η *Πρωινή* είναι οι δηλώσεις του Υπουργού Εξωτερικών Καρτάλη ότι «αι αρχαί ενεργήσασαι τας συλλήψεις των μανιφεστοποιών εξησφάλισεν την Χώραν από του κινδύνου εκρήξεως εκτρόπων σκηνών εις βάρος των Βενιζελικών, λόγω του μεγάλου ερεθισμού, ο οποίος παρετηρήθη εις τον Λαόν». [286]

Το *Σκριπ* στις 15 Φεβρουαρίου με παιγνιώδη και καυστικό λόγο δημοσίευσε φράση του Παπαναστασίου «ότι η σημερινή θέσις κάθε τίμιου πολιτευόμενου είναι εις την φυλακήν» και έδωσε την απάντηση, ότι κάθε τίμιος άνθρωπος επί Βενιζέλου βρισκόταν στη φυλακή ή στην εξορία και έτσι «ο πρώην κοινωνιολόγος υπουργός εκάθησε στ αυγά του και εις την κοινωνιολογίαν του» ! [287] Το κύριο άρθρο αποτελεί ύμνο στη βασιλεία για «το

[284] *Πρωινή*, 15.2.1922, σ.1.
[285] *Πρωινή*, 15.2.1922, σ.3.
[286] *Πρωινή*, 15.2.1922, σ.4.
[287] *Σκριπ* , 15.2.1922, σ.1.

Ανεύθυνον και Απαραβίαστον» πρόσωπον του Βασιλέως σύμφωνα με το άρθρο 29 του Συντάγματος. Σημείο αιχμής του άρθρου είναι η αναφορά, πως όποιος προσπαθεί να προκαλέσει μίσος ή περιφρόνηση κατά του βασιλιά και της εξουσίας του αυτός τιμωρείται από το Σύνταγμα. Ο αρθρογράφος στήριξε την επιχειρηματολογία του στη νομική διάσταση του πράγματος και την παραβίαση του Συντάγματος από το Μανιφέστο. Την επόμενη μέρα το κύριο άρθρο αναφέρεται πάλι στο Νόμο, το Σύνταγμα και το σεβασμό που του οφείλουν οι πολίτες ακόμα και αυτοί οι αλέκτορες του βενιζελισμού, οι μωροί και γεμάτοι ηλιθιότητα οι οποίοι προσπαθούν για την ανατροπή του καθεστώτος. [288] Ωστόσο όλοι οφείλουν να γνωρίζουν ότι «δια την Δικαιοσύνην δεν υπάρχουν πρόσωπα, υπάρχουν πράξεις κολάσιμοι ή μη κολάσιμοι». Το *Σκριπ* παρότι επιθετικό δεν υποτιμά τους μανιφεστοποιούς έστω και αν τους χαρακτηρίζει ακαταλόγιστους ακόμα και φρενοπαθείς γιατί τον πρώτο λόγο έχει η δικαιοσύνη και αυτή θα τους κρίνει.

Ο *Τηλέγραφος* στο «Από Κοινωνιολόγοι Δημοκράται» [289] διαφοροποιείται από τον υπόλοιπο αντιβενιζελικό τύπο ως προς την ευθεία αναφορά του ονόματος του Παπαναστασίου και όχι απλά η ομάδα των Δημοκρατικών καθώς και στο σχολιασμό για την Κοινωνιολογία ως μία νέα και μοντέρνα λέξη με την οποία εκμεταλλεύτηκαν και ξεγέλασαν τους ανθρώπους που δεν κατάλαβαν ότι απλά αυτοί οι κοινωνιολόγοι ήταν μασκαρεμένοι. Συνεχίζει η εφημερίδα κατηγορεί τους Κοινωνιολόγους ότι μπλέχτηκαν σε όλα τα θέματα της ελληνικής κοινωνίας όχι επειδή είχαν τις γνώσεις αλλά προς ικανοποίηση προσωπικών φιλοδοξιών.

Ο *Τηλέγραφος* Πάτρας στο «Το Μανιφέστον» της 16ης ειρωνεύεται την κίνηση των 7 καθώς «είδομεν [...] και έν Μανιφέστο δημοκρατικής φύσεως, κολοβομένον όμως υπό της λογοκρισίας κατά το ουσιωδέστερον μέρος το και διασκεδαστικώτερον».[290]Διερωτάται ο αρθρογράφος αν πίσω από την προτροπή των Δημοκρατικών για αποχώρηση του βασιλιά κρύβεται ως σωτήρια λύση... ο Βενιζέλος. «Πρέπει να έλθη ο κ.Βενιζέλος, όστις έχει εις την τσέπην του την σώτιραν ευμένειαν. Αλλά ποιος άλλος είναι δυνατόν να έλθη, αφού μόνος αυτός κατέχει την μαγικήν κλείδα, δι ής ανοίγει τας καρδίας των διπλωματών και την κεκλεισμένην όρασιν;» Σκωπτικά αναρωτιέται, ποιοι απλοϊκοί άνθρωποι είναι δυνατόν να πιστέψουν τους «κοινωνιολογούντες» που υποστηρίζουν ότι η απομάκρυνση της Γαλλίας, της Ιταλίας και της Αγγλίας σχετίζεται με την απομάκρυνση του Βενιζέλου από την πολιτική σκηνή της χώρας και τον ερχομό του Κωνσταντίνου; Καταλήγει δε στο συμπέρασμα ότι το

[288] *Σκριπ,* 16.2.1922, σ.1.
[289] *Τηλέγραφος* Θεσσαλονίκης, 15.2.1922, σ. 1.
[290] *Τηλέγραφος* Πάτρας, 16.2.1922, σ.1.

μανιφέστο είναι «προωρισμένον δια τους θαμώνας των ταβερνίων των πόλεων και των χανίων των χωρίων».

Ο *Ταχυδρόμος* Βορείου Ελλάδος από τις 15 του μηνός δημοσιεύει άρθρα για το Μανιφέστο. Στο κύριο άρθρο, «Το Μανιφέστον των Δημοκρατών της Ελλάδος. Το κόμμα το οποίον απορρέει από το μίσος ενός ανθρώπου» [291] κατ' αρχάς στόλισε τον Βενιζέλο με υποτιμητικούς χαρακτηρισμούς που ξεκινούν την εποχή μετά το Κίνημα στο Γουδί μέχρι την περίοδο που «μετεβλήθη εις δικτάτορα απόλυτον» το1917-20. Στη συνέχεια σε μεγάλο τρίστηλο άρθρο περιγράφει τη μετατροπή του κόμματος των Φιλελευθέρων σε Δημοκρατικό με αποκορύφωμα τη δημοσίευση του Μανιφέστου. Αυτό το «Δημοκρατικό κόμμα» κατά τον αρθρογράφο έχει τρεις σκοπούς: πρώτον να φύγει ο Κωνσταντίνος για να εξευμενιστούν οι Σύμμαχοι, δεύτερον να «ανέλθη εις την αρχήν ο Βενιζέλος» και τρίτον «να καταστή εκ νέου δικτάτωρ ο Βενιζέλος, να καταλύση το Σύνταγμα, να ποδοπατήση τους θεσμούς, να τρομοκρατήση τον λαόν και να προστατεύση αποκλειστικώς την υπ αυτόν σπείραν». Η συνέχεια είναι καταπέλτης για το Μανιφέστο, το οποίο χαρακτηρίζει «ηλίθιον» και «σκευωρία». Όσο για αυτούς που το υπέγραψαν δεν έχουν ούτε αρχές ούτε σεβαστές ιδέες. Αυτό που έχουν είναι «μόνον τύφλωσιν, μίση και πάθη» και τα επιχειρήματα τους είναι σοφιστείες και πλάνες που τις προσφέρουν στον κόσμο ως αλήθειες. Την κίνηση των Δημοκρατικών και του Μανιφέστου τα αποκαλεί «καρναβάλι της ιδελολογίας». Ωστόσο οι αγωνιστές του καθεστώτος δεν θα επιτρέψουν σε κανέναν «αξιοδάκρυτο και περιφρονημένο ον» να τορπιλλίσει την σταθερότητα της πολιτικής κατάστασης της χώρας. Την επόμενη μέρα στο «Διαμαρτυρίαι»[292] σαρκάζει τη σύλληψη των Δημοκρατικών και αναρωτιέται «ώστε πρέπει να κυκλοφορούν ανενοχλήτως όλων των ειδών αι στασιατικαί προκηρύξεις!»; Το Μανιφέστο δεν το θεωρεί ούτε καν δημοκρατικών αρχών γιατί το μόνο που ζητάει είναι να φύγει μόνον ο βασιλιάς Κωνσταντίνος «δια να υποκαταστήση αυτόν η δημοκρατική σαπίλα!».

Η *Πρωτεύουσα* στις 15.2 κατονομάζει τους Δημοκρατικούς ως «ψευδοδημοκράτες» που εμφανίζονται ερμηνεύοντας καλώς ή κακώς τις γνώμες του κόμματός τους χωρίς συνείδηση απέναντι στην πατρίδα, στο Νόμο και τη δημόσια συνείδηση.[293] Οι χαρακτηρισμοί χειροτερεύουν και φτάνουν μέχρι την «σπείραν ανθρώπων (που) βυσσοδομούσαν κατά της νομίμου τάξης πραγμάτων». Την επόμενη μέρα το κύριο άρθρο «Ας παραμερίσουν οι πράκτορες του απελπισμού» [294] πληροφορεί για την επιστροφή του

[291] *Ταχυδρόμος* Βορείου Ελλάδος, 15.2.1922, σ.1.
[292] *Ταχυδρόμος* Βορείου Ελλάδος, 16.2.1922, σ.1
[293] *Πρωτεύουσα,* 15.2.1922, σ.1.
[294] *Πρωτεύουσα,* 16.2.1922, σ.1

πρωθυπουργού Γούναρη από το Λονδίνο ώστε η χώρα να ενημερωθεί για τις εξελίξεις σε σχέση με την ελληνοτουρκική διένεξη. Το κείμενο ολοκληρώνεται αισιόδοξα γιατί «ο κ. Πρωθυπουργός επανέρχεται. Οι ιδιοτελείς, οι εμπαθείς, οι αχαρακτήριστοι πράκτορες του εθνικού απελπισμού ας παραμερίσουν».

Η *Αναγέννησις* Τρικάλων στο άρθρο της 15ης , «Και τότε ηπατημένοι και τώρα» σκιαγραφεί τους Φιλελεύθερους οι οποίοι δύο φορές αντιτάχθηκαν στην παρουσία του Κωνσταντίνου στη χώρα και τις δύο φορές έχασαν. Η πράξη τώρα της αριστερής πτέρυγας του κόμματος, εννοώντας τη Διακήρυξη, οδηγεί σε ανατροπή του καθεστώτος, απομάκρυνση του βασιλιά και ανάληψη της διακυβέρνησης από τους ίδιους.[295] Η αντικαθεστωτική προκήρυξη καταντά μία ουτοπία, γράφει το άρθρο, γιατί η χώρα έχει σήμερα Κυβερνήτες υπεύθυνους που δεν έχουν ανάγκη από συμβούλους που στο πρόσφατο παρελθόν κυβέρνησαν τη χώρα «όχι ως Έλληνες». Στις 20 του μηνός η εφημερίδα γράφει «Δια τους επτά» [296] ότι συνελήφθησαν και κατόπιν αφέθηκαν ελεύθεροι. Ασκεί έντονη κριτική στην άσκηση της Δικαιοσύνης, της αποδίδει αδυναμία εφαρμογής και ερμηνείας του νόμου που φτάνει μέχρι την αντίφαση και τη γελοιοποίηση. Η κριτική του άρθρου απευθύνεται και στην ίδια την Κυβέρνηση η οποία παρουσιάζεται «ως μη έχουσαν καν την δύναμιν και το σθένος να πατάξη εκείνο το οποίον πρέπει να παταχθή και να προβή εις την λήψιν των μέτρων εκείνων τα οποία δέον ληφθούν εις περιπτώσεις καθ ας απειλείται αυτό το καθεστώς πολίτευμα».

3δ. Η αποφυλάκιση των επτά Δημοκρατικών- Η δυναμική του Μανιφέστου εξαντλείται στον Ελληνικό Τύπο.

Η δυναμική του Μανιφέστου στον ελληνικό Τύπο εξαντλείται λίγο μετά τις 17 Φεβρουαρίου, ημερομηνία απελευθέρωσης των επτά Δημοκρατικών αφενός λόγω των σοβαρών πολιτικών και διπλωματικών εξελίξεων και αφετέρου εξαιτίας της πολιτικής δολοφονίας του Ανδρέα Καβαφάκη στις 21 του ίδιου μήνα. Οι εφημερίδες της περιφέρειας αναφέρονται στο θέμα και στις 18, 19 Φεβρουαρίου εξαιτίας της απόστασης από το πολιτικό κέντρο και της καθυστέρησης άφιξης των ειδήσεων, η οποία γίνεται μέσω τηλεφωνημάτων και τηλεγραφημάτων.

Στις 17 Φεβρουαρίου τον *Ριζοσπάστη* απασχόλησε η επερώτηση των Φιλελευθέρων για τη σύλληψη των δύο βουλευτών Μελά και Βηλαρά και την μή τήρηση της βουλευτικής

[295] *Αναγέννησις* Τρικάλων, 15.2.1922, σ.1.
[296] *Αναγέννησις* Τρικάλων, 20.2.1922, σ.1.

ασυλίας θεωρώντας το βενιζελικό κόμμα εξίσου υπεύθυνο με το κυβερνών σε θέματα καταπάτησης των συνταγματικών ελευθεριών. Το φύλλο της 19ης του μηνός περιείχε πολιτικό σχολιασμό επί του υπογραφέντος Πρωτοκόλλου των Δημοκρατικών που δημοσιεύθηκε στις 17.2 στην *Πατρίδα*[297] και είχε συνταχθεί την άνοιξη του 1921. Είναι φανερός ο φόβος της κομμουνιστικής εφημερίδας απέναντι στην διαφαινόμενη ως κομματικό σχηματισμό Δημοκρατική ομάδα. Επειδή μάλιστα στο πρόγραμμα των Δημοκρατικών υπήρχαν αναφορές στην εργατική τάξη, το θέμα σοβάρεψε ακόμα περισσότερο. Ως εκ τούτου το άρθρο διόρθωσε τους Δημοκρατικούς επισημαίνοντας τους ότι έχουν υποπέσει σε αντινομία με τα λεγόμενά τους «το δημοκρατικόν κόμμα [...] θα αποβλέψη εις τον αποκλεισμόν πάσης εκμεταλλεύεσεως ενός μέρους της κοινωνίας από οιονδήποτε άλλο μέρος αυτής. Αλλά επίσης θα εργασθή δια την εναρμόνισιν όλων των κοινωνικών δυνάμεων» . θεωρητικά και πρακτικά το πρώτο είναι αντίθετο με το δεύτερο.[298]

Οι *Αθήναι* στις «Σημειώσεις» της 17ης Φεβρουαρίου[299] κατηγορεί τον Βενιζέλο ως Νάρκισσο και κατακεραυνώνει τον βενιζελισμό για τις ακρότητες της περιόδου 1917-20, συγχρόνως μέμφεται τους νυν κυβερνώντες ως ανόητους και αδέξιους γιατί επαναλαμβάνουν τα ίδια λάθη. Φτάνει μέχρι του σημείου να περιπαίξει τον Υπουργό Δικαιοσύνης θεωρώντας τον «εφερεύτη της θεωρίας ην κατέλυσεν οριστικώς την βουλευτικήν ασυλίαν, να την τηλεγραφήσει εις τας νομικάς σχολάς των Πανεπιστημίων της Ευρώπης»! Στην επόμενη ακριβώς σελίδα με τον τίτλο «Το τέλος της συνωμοσίας. Οι κρατούμενοι απελύθησαν»[300] η εφημερίδα ανακοινώνει τη διαφωνία εισαγγελέα-ανακριτή καθώς και την τελική απόφαση του δικαστικού συμβουλίου για απόλυση των συλληφθέντων.

Ο *Ε.Τ.* δημοσίευσε τετράστηλο για την αποφυλάκιση και απαλλαγή των συλληφθέντων από τις κατηγορίες μαζί με το Υπόμνημα των Δημοκρατικών που είναι λογοκριμένο σε μεγάλη έκταση.[301] Στην ανακριτική γνωμοδότηση του Δεσποτόπουλου για την προφυλάκιση και των επτά, ο Εισαγγελέας Καλφαγιάννης απάντησε αρνητικά και αποφάνθηκε υπέρ της αποφυλάκισης. «Ως προς την κατηγορίαν επί εσχάτη προδοσία ουδεμία κατά την κρίσιν μου προέκυψεν [...] ένδειξις, ως προς δε την της εξυβρίσεως φρονώ ότι μη προκυψασών [...[ενδείξεων περί της κυκλοφορίας του φύλλου [...] δια ταύτα δέον πάντες να απολυθώσι» σε άλλη περίπτωση η παράταση της κράτησης τους θα ήταν «τερατώδες ολίσθημα πολτικόν , κομματικόν, νομικόν». Στη συνέχεια σε μικρό μονόστηλο

[297] *Πατρίς,* 17.2.22, σ. 4.
[298] *Ριζοσπάστης*, 19.2.22, σ. 1
[299] *Αθήναι,* 17.2.1922, σ.1.
[300] *Αθήναι,* 17.2.1922, σ.2.
[301] *Ε.Τ.*, 17.2.1922, σ.3.

παραδέχεται ότι η Κυβέρνηση είχε την ευφυία να μην εκτεθεί και να κρατήσει ευπρεπή στάση απέναντι στους συλληφθέντες οι οποίοι είναι άξιοι συγχαρητηρίων για το θάρρος τους με ιδιαίτερη μνεία για τον «ευθαρσή» ακάματο αγωνιστή ωραίων ιδέων, Αλ. Παπαναστασίου.

Το *Ελεύθερο Βήμα* δημοσίευσε στις 17 άρθρο του Κώστα Αθάνατου «Μαζύ με τους...Εγκληματίας, όπου το αστυνομικόν κρατητήριον μεταβάλλεται εις λαϊκόν προσκύνημα» [302] συνοδευόμενο από σκίτσα των 7 Δημοκρατικών. Αποτελεί ένα από τα πιο ιδιαίτερα κείμενα που γράφτηκαν για την υπόθεση του Δημοκρατικού Μανιφέστου. Με διάθεση σαρκαστική και σκωπτική ο αρθρογράφος περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στο Αστυνομικό Τμήμα όπου και κρατούνταν οι επτά μανιφεστογράφοι. Κόσμος πολύς, προερχόμενος από την κοσμική κοινωνία, την επιστημονική κοινότητα, την πολιτική και την τέχνη κατέκλυσαν τα κρατητήρια θέλοντας να επισκεφθούν τους υπό κράτηση πολιτικούς. «Ουδέποτε άλλοτε το αστυνομικόν κρατητήριον είδε τόσην δόξαν. Αλλά και ουδέποτε ήκουσε τόσα έξυπνα πράγματα. Εξαγνισμός δεσμωτηρίου. Σωστό λαϊκόν προσκύνημα». Εισέρχονταν σε ομάδες των έξι, ανά τέταρτο έχοντας δημιουργήσει το αδιαχώρητον. Ο Αθάνατος συνεχίζει «ποτέ άλλοτε δεν αντίκρυσα φυσιογνωμίες φυλακισμένων τόσο γελαστές. Όλοι είνε χαρούμενοι. Πρόσωπα ζαρωμένα από την αϋπνίαν, αξύριστα, τσαλακωμένα, και όμως γελούν με τόσο κέφι, τα περιβάλλει λάμψις ενός φωτοστεφάνου. Και παίρνουν και οι επισκέπται από την ακτινοβολίαν των». Το πιο σημαντικό όμως που συμβαίνει μέσα στο δεσμωτήριο είναι ότι όλοι αυτοί οι άνθρωποι επισκέπτες και κατηγορούμενοι μιλούν διαρκώς για κάτι «πράγματα αφηρημένα [...] ιδέες, αυτές είνε η φυλακισμένες, αυτές χαμογελούν και λάμπουν, γι αυτές μιλούμε....». Και οι επισκέπτες πάνε κι έρχονται και στο τέλος κατεβαίνουν τα σκαλιά μελαγχολικοί φαίνεται «τους πειράζει ο αέρας της ελευθερίας, τους πνίγει. Ενώ οι φυλακισμένοι είνε σαν να επέρασαν από μίαν λύτρωσιν...»

Μία μέρα μετά την απολογία των επτά το *Θάρρος* δημοσίευσε μικρό αλλά μεστό μονόστηλο για την λογοκρισία. «Η λογοκρισία ενέδυσε λευκά και την απολογίαν ακόμη των συλληφθέντων και κατηγορηθέντων δημοκρατών [...] και κατ αυτόν τον τρόπον και με αυτάς τας ελευθερίας ο λαός διεφωτίσθη»! [303] Η λογοκρισία δεν επέτρεψε τη δημοσίευση του κειμένου τους, δεν επέτρεψε τη δημοσίευση της απολογίας τους άρα ο λαός δεν έμαθε ούτε το γιατί ούτε το αποτέλεσμα. Ειρωνική επωδός « Ελευθερία να δώση ο Θεός!». Αυτή η περιφερειακή εφημερίδα στις 19 του μηνός στο κύριο άρθρο της «Ο Παραλληλισμός» [304]

---

[302] *Ελεύθερο Βήμα*, 17.2.1922, σ.1.
[303] *Θάρρος*, 18.2.1922, σ.1.
[304] *Θάρρος*, 19.2.1922, σ.1.

χωρίς ευθεία αναφορά στο Μανιφέστο, εξαπολύει δριμεία κριτική κατά της Ηνωμένης, της τυραννοκρατίας της και της αισχρής συναλλαγής στην οποία υποχρεώνονται οι πολίτες προκειμένου να διευθετήσουν τις πιο νόμιμες των υποθέσεών τους. Οι Δημοκρατικοί σκιαγραφούνται στο σημείο εκείνο του κειμένου όπου «η πολιτική ιδελογία καταδιώκεται και φυλακίζεται. Οι πολιτικοί αντίπαλοι των ηνωμένων δολοφονούνται από τους αγνώστους ή φυλακίζονται ή διαπομπεύονται». Το μόνο που απομένει είναι η μεταβολή του καθεστώτος γιατί «τα πάντα εδοκιμάσθησαν. Όλαι οι θυσίαι εγένοντο. Απομένει μόνον η μεταβολή δια να εκδηλωθή εμπραγμάτως η μετάνοια του Ελληνικού λαού».

Το *Έθνος* της 18ης δημοσίευσε έναν ύμνο για τους επτά με τίτλο «Οι παθόντες Δημοκρατικοί». [305] Το άρθρο είναι γραμμένο από τον Τίμο Σταθόπουλο, αρχισυντάκτη της *Πατρίδας* και συλληφθέντα μαζί με τους μανιφεστογράφους. Για τον Παπαναστασίου έγραψε ότι είναι «ο κατ εξοχήν δημοκράτης, ο διανοούμενος, ο ιδεολόγος, ο ουδέποτε καμφθείς από οιανδήποτε λάμψιν, ο ατάραχος προ όποιουδήποτε κινδύνου, ο απέριττος, ο με την ίδιαν αδιατάρακτον απλότητα καθήμενος επί ενός υπουργικού θώκου ή επί του πατώματος σταυροποδητεί ενός αστυνομικού κρατητηρίου». Για τον Μελά ότι είναι, ο κατ εξοχήν Έλλην, παιδί μιας οικογένειας για την οποία το να υπηρετείς την πατρίδα είναι θρησκεία. Για τον Πάζη ότι είναι ο Μακεδόνας γιατρός με την χαλύβδινη ψυχή που συνάμα είναι και ντροπαλός ως κοριτσάκι. Για τον Βηλαρά ότι είναι ο επιστήμων ιατρός, ο τύπος του τίμιου πατριώτη Ηπειρώτη. Για τον Καραπάνο ότι είναι ένα αριστούργημα αυταπάρνησης, πρόθυμος για κάθε θυσία, πρώτος σε κάθε αγώνα και άφαντος στον θρίαμβο, με καρδιά άδολου πατριώτη. Για τον Πετμεζά ότι είναι ένα μπριλλάντι μόρφωσης, ευγένειας, καταγωγής και σεμνότητας καταγόμενος από τη μεγάλη οικογένεια των Πετμεζαίων της Επανάστασης. Και τέλος για τον Θεοδωρόπουλο ότι είναι ο ανεμοστρόβιλος, ο ακατάβλητος εργάτης των ελευθεριών, ο ακούραστος άνθρωπος στον οποίο κάθε εργάτης και σκλάβος οφείλει σε αυτόν το ξύπνημά του.

Ο *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας στο άρθρο «Αι δημοκρατικαί αρχαί εν Ελλάδι» [306] θεωρεί ότι «μοιραίως φερόμεθα προς την ένοπλον λύσιν του Μικρασιατικού Γορδίου» και άρα ο βασιλιάς δεν χρειάζεται να παραιτηθεί γιατί πλέον είναι πολύ αργά, χρειάζεται όμως να αναθέσει την κυβέρνηση σε άξιους άνδρες που θα συνενώσουν τις δυνάμεις του Έθνους για να καθοδηγήσουν τον στρατό στα μικρασιατικά πεδία. Από αυτή την άποψη η επίσημη εμφάνιση των Δημοκρατικών «έχοντος ως πρωτεργάτες επιλέκτους, όσον και ασπίλους πολιτευομένους, οίτινες κατήλθον εις το στάδιον του του αγώνος [...] περιβεβλημένοι εκ

[305] *Έθνος,* 18.2.1922, σ.1.
[306] *Ταχυδρόμος* Αλεξανδρείας, 19.2.1922, σ.1.

των προτέρων του μαρτυρίου τον στέφανον, αποτελεί μεγίστην υπηρεσίαν προς τον Βασιλέα»

Η *Ήπειρος* των Ιωαννίνων απέφυγε να αναφερθεί στο Μανιφέστο και το έκανε μόλις στις 19 Φεβρουαρίου με το άρθρο «Από χθες έως σήμερον». [307] Αναφέρεται στο Μανιφέστο ως «αναμάσσημα απλούν περικοπών από δημοσιευθέντα ήδη χιλιάδας παρόμοια άρθρα του βενιζελικού τύπου» που προκάλεσαν αναταραχή και πάταγο στις κυβερνήτικές τάξεις φτάνοντας μέχρι τις συλλήψεις των υπογραψάντων οι οποίοι τελικά αποφυλακίστηκαν. Ο αρθρογράφος σχολιάζει αρνητικά, όχι αυτή καθαυτή τη σύλληψη, αλλά την αστάθεια του κυβερνητικού μηχανισμού και το διασυρμό του κρατικού γοήτρου. Η εφημερίδα περίμενε μία αυστηρή και συνάμα δίκαιη στάση από την κυβέρνηση που θα έπρεπε ή να μην συλλάβει καθόλου τους επτά ή αφού τους συνέλαβε να αποδείξει την ενοχή τους και άρα τη δίκαιη φυλάκισή τους.

Ο *Ταχυδρόμος*-Βορείου Ελλάδος σφόδρα αντιβενιζελικός και καυστικός στο πρωτοσέλιδο «Η Ελευθερία του Λόγου»[308] ακολούθησε τον επιθετικό λόγο των προηγούμενων ημερών. Το άρθρο απαντά στους ισχυρισμούς των βενιζελικών για τη φίμωση της ελευθερίας του λόγου εξ αφορμής της φυλάκισης των Δημοκρατικών. «Εστρέψαμεν το βλέμμα μας δεξιά και αριστερά και είδομεν ότι ουδαμού υπάρχει Σιβηρία, όπου να εξαποστέλλονται οι τολμηροί ιδεολόγοι» κανένας ιδεολόγος προσηλωμένος στον Νυμφίο-Βενιζέλο δεν καταδικάστηκε σε θάνατο. Και άλλωστε συνεχίζει, οι σκέψεις του Μανιφέστου δεν είναι καν σκέψεις αλλά είναι εκδηλώσεις μίσους, μανίας, πείσματος και αναθυμιάσεις άρρωστων και «ξεβιδωμένων εγκεφάλων».Τα βέλη του άρθρου κατευθύνονται εν πολλοίς στο βενιζελικό τύπο που φορά «το ένδυμα μιας αφορήτου ρητορικής κενότητος» οδηγώντας στον κορεσμό. Οι 7 μανιφεστογράφοι είναι φορείς μίας ελευθερίας ασύστολης, αναίσχυντης, αχαλίνωτης και ασυγκράτητης που εάν έπρατταν τα ίδια στην Αγγλία θα είχαν πολύ χειρότερη μοίρα από το να βρεθούν στο αστυνομικό τμήμα. Η κορωνίδα του άρθρου βρίσκεται στη διαπίστωση ότι «οι καλοί κύριοι αυτοί» δεν είναι καν δημοκρατικοί αλλά απλά Βενιζελικοί «οι οποίοι επιδιώκουν μόνον την πτώσιν του Κωνσταντίνου, κατόπιν οδηγιών, αι οποίαι εδόθησαν εκ μέρους εχθρών του Ελληνισμού». Ο *Ταχυδρόμος*-Β.Ε. είναι ίσως η μόνη εφημερίδα που ακόμη και την ημέρα δημοσίευσης του Υπομνήματος μετά τη αποφυλάκισή άσκησε εντονότατη πολιτική κριτική σε αντιδιαστολή με τις περισσότερες εφημερίδες οι οποίες απλά το κατέγραψαν.[309] Ο σχολιαστής υποστηρίζει ότι το Υπόμνημα γράφει «πλάνας και φαινόμενα τα οποία ουδόλως

[307] *Ήπειρος*, 19.2.1922, σ.1.
[308] *Ταχυδρόμος* Βορείου Ελλάδος, 17.2.1922, σ.1.
[309] *Ταχυδρόμος* Βορείου Ελλάδος, 17.2.1922, σ.4.

ανταποκρίνονται προς την πραγματικότητα» ενώ ταυτόχρονα κατηγορεί τους επτά ότι «κηρύσσονται πολέμιοι της προσωπολατρείας ενώ είνε λάτρεις του προσώπου του Βενιζέλου» και με την «βδελυράν στάσιν» τους τονίζουν τις συκοφαντίες προς το πρόσωπο του Κωνσταντίνου. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι αναφορές της εφημερίδας φτάνουν μέχρι και τις 20 του μηνός με το ίδιο πάθος και μένος εναντίον του Μανιφέστου το οποίο κατευθύνει «προς νόθους δημοκρατικάς αντιλήψεις» και συγχρόνως κάνει τους Κυβερνητικούς να «φαιδρύνονται» με όσα υποστηρίζει και προκαλώντας την ισχυροποίηση του αντιβενιζελισμού. [310] Τέλος αποφαίνεται ότι το Μανιφέστο δεν έχει διατυπωθεί επιδέξια, η στάση των επτά είναι τερατώδης και συλλήβδην αποκαλούνται «αστείοι» αφού τελευταία στιγμή τάχθηκαν υπέρ του θεσμού της βασιλείας.

Ο Τ.Οικονομάκης στη *Θεσσαλία*[311] στο κύριο άρθρο για την αποφυλάκιση των Δημοκρατικών σχολίασε με ήθος, αγωνία και προβληματισμό την πολιτική κατάσταση της χώρας. Κατ' αρχάς η δίωξη, φυλάκιση, απελευθέρωση των μανιφεστογράφων διαπιστώνει ότι είχε μία και μόνη κατάληξη, τη γνωστοποίηση του Μανιφέστου «εις όλον τον κόσμον». Αφ ετέρου ο πολιτικός φανατισμός που οδηγεί στην πολιτική ωφελιμότητα κάνει τον πολίτη να θλίβεται και να χάνει την εμπιστοσύνη του στο κράτος, ένα κράτος που μεταμορφώνεται στη συνείδηση του πολίτη σε εχθρό. Το κράτος εμφανίζεται «κομματοαρχούμενον», μη προσφέροντας καμία ωφέλεια στο λαό αντιθέτως πληρωνόντάς τον με το ίδιο νόμισμα. Οι σκέψεις του αρθρογράφου ως αποτέλεσμα της Διακήρυξης των 7 Δημοκρατών αποκτούν σημαίνουσα αξία για την ίδια την Διακήρυξη. Ο πολιτικός προβληματισμός της *Θεσσαλίας* της 18ης Φεβρουαρίου βρίσκει ένα αντίστοιχο στον αθηναϊκό τύπο και συγκεκριμένα στο *Έθνος* της ίδιας μέρας και στο άρθρο «Αι παραβάσεις της Λογοκρισίας. Τι επιτάσσει το Σύνταγμα». [312]

Πρωινή και *Εσπερινή* ανήκουν στον Πέτρο Γιάνναρο με αρχισυντάκτη τον Λ. Μπορτόλη και συγκαταλέγονται στις σκληροπυρηνικές βασιλικές εφημερίδες. Η *Πρωινή* από τις 15 Φεβρουαρίου και για όλη την επόμενη εβδομάδα έχει συνεχείς δημοσιεύσεις για τους Δημοκρατικούς και τη Διακήρυξη τους. [313] Μακροσκελή άρθρα που ασχολούνται με τη σύλληψη, απολογία, φυλάκιση, αποφυλάκιση και κορυφώνονται σε υβριστικές φράσεις μίας απίστευτης αντιβενιζελικής επίθεσης. Στις 18.2 ο στρατηγός Σπύρος Φωκάς στο κύριο άρθρο κατηγορεί τους Φιλελεύθερους εν γένει εξ αφορμής των ειδήσεων που φτάνουν από την Αμερική και σχετίζονται με τον Μεταξάκη. [314] Η κορύφωση της επίθεσης

---

[310] *Ταχυδρόμος* Βορείου Ελλάδος, 20.2.1922, σ.1.
[311] *Θεσσαλία*, 18.2.1922, α.1.
[312] *Έθνος*, 18.2.1922, σ.3.
[313] *Πρωινή*, 16,17,18,19,20,21,22.2.1922.
[314] *Πρωινή*, 18.2.1922, σ.1.

ολοκληρώνεται ως εξής: «Ερρίψατε πλέον την μηλωτήν και το προσωπείον και απεκαλύψατε μίαν ακόμη φοράν την σατανικήν ψυχήν σας του μίσους και της διαιρέσεως του Λαού [...] καλυπτόμενοι υπό τας ψευδείς πατριωτικάς σας επαγγελίας, ενώ σεις δεν έχετε πατρίδα, διότι η πατρίς σας είνε το συμφέρον και μόνον τούτο».

Η *Εσπερινή* της 19ης στο «Σεβασθήτε τον Βασιλέα» [315] αναφέρει «επί τη ευκαιρία [...] ότι πολύ κακήν υπηρεσίαν προσφέρουν εις τους ομοϊδεάτας του Βενιζελισμού, εκείνοι οι οποίοι επιμόνως ζητούν την ανατροπήν του [...] Κωνσταντίνου». Και συνεχίζει τον ύμνο στον Κωνσταντίνο για τον οποίο το 98% των Ελλήνων ψηφοφόρων απαίτησε την επιστροφή και άρα δεν είναι δυνατόν να «ισχύση η αξίωσις δύο εκατοστών». Η *Εσπερινή* επαναλαμβάνει την πολιτική γραμμή των αντιβενιζελικών που στην ουσία είναι βασιλόφρονες με έναν φανατισμό που κατά την άποψή μας δεν συναντάται στην αντίπαλη μερίδα του Τύπου.

Την επόμενη μέρα η *Εσπερινή* δημοσίευσε το χρονογράφημα «Οι Δημοκράται». [316] Με αφορμή την περιφρονητική φράση «Συζητείτε περίο Όνου σκιάς» όταν πρόκειται για θέμα ανάξιο προσοχής και μία αρχαία ιστορία που σχετίζεται με τη φράση ο χρονογράφος διακωμωδεί τους Φιλελεύθερους και τους Δημοκρατικούς. Στην αρχαία ιστορία το διακύβευμα ανάμεσα στον ιδιοκτήτη και το μισθωτή του όνου ήταν σε ποιον από τους δύο ανήκει η σκιά του ζώου. Φέρνοντας την εύθυμη αυτή ιστορία στην πολιτική κατάσταση της χώρας, ο αρθρογράφος βρίσκει ομοιότητες και αναλύει ότι το ζητούμενο είναι η σκιά δηλαδή η Δημοκρατία την οποία και οι Φιλελεύθεροι και οι Δημοκρατικοί θεωρούν ότι τους ανήκει. Το τέλος επιφυλάσσει το εγκώμιο του Κωνσταντίνου ΙΒ΄ που είναι ο Αγνός Πατριώτης, ο γενναίος, ο ένδοξος, ο πράος, εκείνος που έχει φωτοστέφανο, γεμάτος αρετές ψυχικού κάλλους και από την άλλη αραδιασμένο το υβρεολόγιο για το Βενιζέλο που είναι ένας «αγροίκος απελεύθερος των Χανίων, εκείνος που έχει να επιδείξει μόνο την ευγνωμοσύνη του φιδιού όταν βρεθεί στην αγκαλιά του καημένου του γεωργού. Γι αυτό το μόνο που αξίζει στον βενιζελισμό είναι «τα πτύσματα» και η συντριβή του δια της βίας.

Στις 19.2 η *Πρωινή* χαρακτηρίζει τους επτά, «γελοίους», «κωμικά υποκείμενα άξια καπελώματος και μουτζουρώματος» των οποίων ο εσωτερικός κόσμος δεν βρίσκεται σε τάξη απέναντι στο νόμιμο καθεστώς της χώρας. [317] Ο συντάκτης εξαπολύει δριμύ κατηγορώ στη δικαιοσύνη της βενιζελικής τριετίας 1917-20 τότε που η δικαιοσύνη ήταν ανεξέλεγκτη και ρυθμιζόμενη από το μαστίγιο ανθρώπων του Βενιζέλου όπως ο Γύπαρης, ο Κούνδουρος

[315] *Εσπερινή*, 19.2.1922, σ.2.
[316] *Εσπερινή*, 20.2.1922, σ.1.
[317] *Πρωινή*, 19.2.1922, σ.2.

και ο Φατσέας. Στο ίδιο μοτίβο γράφει και τις επόμενες ημέρες[318] βασικά εκθειάζοντας το πρόσωπο του Κωνσταντίνου και δίνοντας αποδείξεις για την αναγνώριση του από τους Συμμάχους [319] παρουσιάζοντας αυτά ως απάντηση στις θέσεις του Μανιφέστου. Το χρονογράφημα «Οι Δημοκράται»[320] δημοσιεύτηκε και στην Πρωινή εξαιτίας της κοινής διεύθυνσης της με την *Εσπερινή*.

Η *Νέα Εφημερίς*Ηρακλείου του Ι.Μουρέλλου δημοσίευσε το «Επανήλθομεν εις τον Μεσαίωνα» [321] θυμίζοντας πολύ το δημοσίεμα του Κύρου στην *Εστία* της 15ης . Ο αναγνώστης σχεδόν νομίζει ότι διαβάζει το ίδιο κείμενο. Τονίζεται η αντίδραση της Κυβέρνησης στην ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης αντίθετα με όσα συμβαίνουν σε πλείστα ευρωπαϊκά κράτη όπου οι δημοκρατικοί, οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές απαρτίζουν κόμματα και εκδίδουν εφημερίδες. Οι επτά πολίτες θέλησαν να εκθέσουν την ιδεολογία τους την οποία «ουδείς δύναται να δαμάση και να στραγγαλίση εφ οσον πάσα ιδέα είναι αθάνατος. Ούτε συνωμοσίαν εξύφανον, ούτε επανάστασιν ή στάσιν εκήρυξαν, ούτε βίαν μετεχειρίσθησαν όπως ανατρέψουν το καθεστώς». Δυστυχώς όμως η μετανοεμβριανή κυβέρνηση μας γύρισε πίσω στο μεσαίωνα διαπιστώνει ο αρθρογράφος, κλείνοντα με την απαισιόδοξη πρόβλεψη ότι αν ρωτούσαν σήμερα τον λαόν αυτός θα τους γκρέμιζε από την εξουσία.

Το *Σκριπ* στις 19 και στις 20[322] του μηνός κατονομάζει τους Δημοκρατικούς ως «δράστες του Μανιφέστου».[323] Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή της εφημερίδας για την προσέλευση δύο ατόμων στον Ανακριτή Καλφαγιάννη, τα οποία και κατέθεσαν ότι το πρωί της 12ης αγόρασαν φύλλα της *Πατρίδος* με δημοσιευμένο ολόκληρο το μανιφέστο. Ως εκ τούτου η εφημερίδα ανέμενε το πόρισμα του Εισαγγελέα για το τί μέλλει γενέσθαι και ίσως μία νέα σύλληψη των δημοκρατικών προσδοκία σαφώς ευχάριστη για τους αντιβενιζελικούς.

Ο αντιβενιζελικός οίστρος επικρατεί και στη *Σημαία Καλαμών* [324] με τους Δημοκρατικούς ως «κομματικόν νεόπλασμα, το περιβληθέν τον μανδύαν του δημοκράτου και απολοφυρόμενον προκαταβολικώς δια τας δήθεν επικειμένας να επεσωρευθώσιν επί του Ελληνικού κράτους συμφοράς». Ο αρθρογράφος δεν γνωρίζει τα βαθύτερα κίνητρα μίας τέτοιας κίνησης από τους «καινοφανείς ριζοσπάστας πολιτικούς» αλλά ο ελληνικός λαός

---

[318] *Πρωινή*, 20.2.1922, σ.2.
[319] *Πρωινή*, 20.2.1922, σ. 3.
[320] *Πρωινή*, 21.2.1922, σ. 1.
[321] *Νέα Εφημερίς*, 19.2.1922, σ.1.
[322] *Σκριπ*, 20.2.1922, σ.4.
[323] *Σκριπ*, 19.2.1922, σ. 4
[324] *Σημαία Καλαμών*, 17.2.1922, σ. 1.

οφείλει να τους κρίνει υπό το πρίσμα του επιτρεπτού. Αν επιτρέπεται σε ώρες κρίσιμες για το έθνος που καταβάλλει «υπερτάτους αγώνας και υφίσταται κολοσσιαίας υλικάς και εις ανθρωπίνους ψυχάς θυσίας» τότε η κίνηση των Δημοκρατικών είναι μεστή «επιπολαιότητος και κουφότητος».

Έχοντας κάνει τις προηγούμενες μέρες σύντομες, ασχολίαστες δημοσιεύσεις για τη φυλάκιση και την απολογία των επτά, ο *Τηλέγραφος* Πάτρας στις 19.2 ειρωνεύεται την αποφυλάκιση τους. [325] «Ομολογεί ο βενιζελισμός επ ευκαιρία της απολύσεως των επτά δημοκρατών, ότι η Ελληνική δικαιοσύνη διαπιστώνει άλλην μίαν φοράν ότι ίσταται πράγματι εις το ύψος κλπ» ας μας πει λοιπόν ο βενιζελισμός, γράφει το άρθρο, και τίποτα για τη βενιζελική δικαιοσύνη της περίοδου 1917-20; Αντιπαραθέτει ακόμα και τη λογοκρισία της απολογίας των μανιφεστογράφων με τις λογοκρισίες και τις αυθαιρεσίες των οργάνων του βενιζελισμού κατά την προαναφερθείσα σκληρή περίοδο και κλείνει με τη θέση «σε αυτά δεν θα μιμηθώμεν τον βενιζελισμόν». Την επομένη στο άρθρο «Το βέβαιον» [326] στηλιτεύει την αρνητική στάση της Γαλλίας απέναντι στην ελληνική υπόθεση στολίζοντας συγχρόνως τον Βενιζέλο ως «περιπλανώμενον κ. Μετανάστην», ως «Μπαμπά» του βενιζελισμού. Όσο για τους επτά έχει να πει ότι «ο βασιλεύς Κωνσαντίνος αποτελεί το όλον της Ελληνικής ψυχής, ήτις δεν είναι δυνατόν να εξαφανισθή διότι έτσι το ηθέλησεν ο κ.Κοκός Μελάς και οι συν αυτώ εξ άλλοι Κόκκηδες».

Τα κύρια άρθρα του *Τηλέγραφου* Θεσσαλονίκης στις 18 Φεβρουαρίου «Η Αλήθεια» και στις 19 η «Συνέχεια Δοκιμασίας» κινούνται στην τροχιά της εντονότατης κριτικής κατά των «αχρείων» βενιζελικών. Χωρίς να υπάρχει ευθεία αναφορά στους Δημοκρατικούς φαίνεται καθαρά ότι οι αρθρογράφοι απαντούν στα αιτήματα της Διακήρυξης τους. «Όσον περισσότερο τα ζητήματα της πατρίδος δυσχεραίνονται τόσον περισσότερον φωνάζουν οι άνθρωποι του βενιζελισμού. Διαμαρτύρονται [...] και ζητούν να είπουν την αλήθεια» και συνεχίζει ότι «προσπαθούν να καταπτοήσουν τον λαόν με δεινά επερχόμενα, με ανεπανόρθωτους καταστροφάς, με φοβεράς οπισθοχωρήσεις» και φυσικά αυτό που τονίζεται είναι ότι βενιζελισμός θέλει «να φύγη ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος». [327] Άλλωστε υποστηρίζει ο αρθρογράφος «ο βενιζελισμός αγωνίζεται μετ' ακαταμάτου επιμονής να παρασύρη τον λαόν εις την βεβαιότητα μιας εθνικής καταστροφής και δεν αφήνη μέσον που να μη θεωρήση [...] ως συμφοράν προερχόμενην εκ της καταδίκης της 1ης Νοεμβρίου». [328]

---

[325] *Τηλέγραφος* Πάτρας, 19.2.1922, σ.1.
[326] *Τηλέγραφος* Πάτρας, 20.2.1922, σ.1.
[327] *Τηλέγραφος* Θεσσαλονίκης, 18.2.1922, σ.1.
[328] *Τηλέγραφος* Θεσσαλονίκης, 19.2.1922, σ.1.

Αντίθετα στις 16 [329] και στις 21 Φεβρουαρίου [330] υπάρχουν μόνο ολιγόστιχες πληροφορίες στα ψιλά γράμματα και στις τελευταίες σελίδες σχετικές με τη σύλληψη και την απολογία των Δημοκρατικών.

Η *Ίδη* του Ηρακλείου στα φύλλα της 20ης και 21ης Φεβρουαρίου αφιερώνει ολιγόλογες αναφορές και υπονοούμενα για τη Διακήρυξη. «Πλείσται διεσταυρώθησαν φήμαι και διαδόσεις κατά τας τελευταίας ημέρας, αποσκοπούσαι εις την αποκαρδίωσιν του Ελληνικού λαού» και παρακάτω «ανυπόστατοι γνώμαι και κρίσεις των λεγομένων Φιλελευθέρων παρελαύνουν καθ' εκάστην από των στηλών των Βενιζελίδων με μίαν ατέχνως υποκρυπτομένην υστεροβουλίαν» που υποστηρίζει ότι η κρίση που περνά το έθνος σχετίζεται με τις «ορέξεις» «των έσω και έξω της Ελλάδος καλοθελητών».[331] Το άρθρο της 21ης Φεβρουαρίου «Υποταγή εις το καθεστώς» [332] κλείνει με την πρόβλεψη ότι «θα εκσπάση κάποτε (η οργή του πλήθους) κατά της κεφαλής των ελλοχευόντων, κατά της κεφαλής των ζητούντων την παραίτησιν του Βασιλέως ή την ανατροπήν του πολιτεύματος ενώ καλώς γνωρίζουν ότι τον Βασιλέα και το Πολίτευμα περιφρουρεί ο πατριωτισμός του Ελληνικού Λαού».

Η *Εφημερίς* του Κορομηλά περνά στα ψιλά γράμματα στο φύλλο της 20ης μία είδηση από τη Σμύρνη, που αφορά στο Μανιφέστο. Με τον τίτλο «Μία αντεθνική και άτιμος ενέργεια. Φύλλα με το Μανιφέστον εις το μέτωπον»[333] δημοσιεύτηκε η προσπάθεια κάποιων να εισάγουν φύλλα με το Μανιφέστο των Δημοκρατικών στο μικρασιατικό μέτωπο με αποτέλεσμα να διενεργηθούν απο τις αρχές όλες οι απαραίτητες ενέργειες για να βρεθούν τα ίχνη των «δραστών». Την επομένη μέρα στο πρωτοσέλιδό άρθρο «Το σκοινί της Λαιμητόμου» [334] κριτικάρει αυστηρά την Κυβέρνηση γιατί δεν προχωρεί σε γενναίες τιμωριτικές αποφάσεις για τον «αμετανόητον, θρασύν, μοχθηρόν, αντιπατριωτικόν βενιζελισμό» ο οποίος είναι έτοιμος να διαπράξει έγκλημα κατά της Ελλάδας. Κατηγορεί την κυβερνητική εγκληματική επιείκεια απέναντι σε αυτούς (Δημοκρατικούς-Φιλελεύθερους) που έχουν το θράσος να ανακινούν και πάλι ζήτημα βασιλείας. Ο «βενιζελικός όφις» πρέπει να χτυπηθεί στην καρδιά και να πέσει νεκρός γιατί δρα αντεθνικά και ο λαός είναι έτοιμος σύμφωνα με τον αρθρογράφο να αναλάβει μόνος του το έργο της τιμωρίας είτε με τη σκανδάλη του όπλου είτε με το «σκοινίον της λαιμητόμου».

---

[329] *Τηλέγραφος* Θεσσαλονίκης, 16.2.1922, σ.4.
[330] *Τηλέγραφος* Θεσσαλονίκης, 21.2.1922, σ.4.
[331] *Ίδη*, 20.2.1922, σ.1
[332] *Ίδη*, 21.2.1922, σ.2
[333] *Εφημερίς*, 20.2.1922, σ.2.
[334] *Εφημερίς*, 21.2.1922, σ.1.

Το ενδιαφέρον της *Καθημερινής* παρέμεινε ενεργό για περισσότερες ημέρες από τις άλλες εφημερίδες. Στις 20 του μηνός[335] δημοσίευσε την επιτόπια έρευνα του ανακριτή Καλφαγιάννη στα γραφεία της *Πατρίδος*, την εξέταση του μηχανικού των τυπογραφείων της *Πατρίδος* καθώς και τις ανακρίσεις του Σίμου και του Σακελλαρόπουλου. Στις 22 Φεβρουαρίου η *Καθημερινή* [336] δημοσίευσε την αίτηση των συνηγόρων των επτά για εξέταση νέων μαρτύρων-πολιτευτών όπως ο Ζαΐμης , ο Ζαβιτσάνος, ο Σοφούλης, ο Ευταξίας, ο Νέγρης και ο Ρέντης.

Ο πρωθυπουργός Γούναρης, επέστρεψε στην Ελλάδα, με βαριά ψυχική διάθεση, στις 21 Φεβρουαρίου 1922, και βρέθηκε μπροστά στη λαϊκή δυσφορία, εξαιτίας οικονομικών προβλημάτων και εθνικών αδιεξόδων, δυσφορία που επέτεινε η επιθετική αντιπολιτευτική γραμμή των Φιλελευθέρων. Η ημέρα εκείνη έκρυβε και άλλη δυσάρεστη εξέλιξη για τον Γούναρη στο διπλωματικό πεδίο αυτή τη φορά. Ο Άγγλος υπουργός Εξωτερικών Κώρζον σε απαντητική επιστολή του απέφευγε επί της ουσίας να δεσμευτεί για την ικανοποίηση των ελληνικών αιτημάτων που είχε διατυπώσει ο Γούναρης (15 Φεβρουαρίου 1922) στο πρόσφατο ταξίδι του στο Λονδίνο, και προσέφευγε σε διπλωματικά εκφραζόμενες υπεκφυγές».[337]

Την ήδη βεβαρημένη κατάσταση, ήρθε να χειροτερεύσει η δολοφονία ενός εκ των κορυφαίων δημοσιογράφων της εποχής και εκδότη-διευθυντή της μαχητικής βενιζελικής εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος,* Ανδρέα Καβαφάκη.[338]

«Εδολοφόνησαν ανάνδρως χθες την νύκτα προ της οικίας του, τον Διευθυντήν του *Ελεύθερου Τύπου*, ΑΝΔΡΕΑΝ ΚΑΒΑΦΑΚΗΝ». «Ο Ανδρέας Καβαφάκης έπεσεν επί των επάλξεων».[339] Με αυτούς τους τίτλους ο *Ελεύθερος Τύπος* ανακοίνωσε την οδυνηρή είδηση της δολοφονίας του ανθρώπου που ήταν η ψυχή της φιλελεύθερης εφημερίδας. «Άγριοι και άνανδροι κακούργοι, υπηρετούντες απαισίους σκοπούς, εδολοφόνησαν χθες την νύκτα τον ασπίλου λευκότητος δημοσιογράφον, τον ευγενέστατον της ιδέας μαχητήν».

---

[335] *Καθημερινή*, 20.2.1922, σ. 3.
[336] *Καθημερινή*, 22.2.1922, σ. 3.
[337] Νικολόπουλος, ό.π., σ.464.
[338] Νικολόπουλος, ό.π., σ.462.
[339] *Ελεύθερος Τύπος,* 22.2.1922, σ.1.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Δημοκρατική Διακήρυξη των επτά «αριστερών» του Φιλελεύθερου κόμματος απασχόλησε την ελληνική πολιτική σκηνή και τον Ελληνικό Τύπο για ένα δεκαήμερο περίπου. Σε μία χρονική στιγμή μεγάλης εσωτερικής και εξωτερικής αναταραχής της χώρας ο εντοπισμός τόσων δημοσιευμάτων, υποστηρικτικών και απορριπτικών, φανερώνει τη δυναμικότητα του πολιτικού κειμένου και των προσώπων που το συνέταξαν.

Ο ίδιος ο Παπαναστασίου σε επιστολή του στο Στρατή Μυριβήλη έγραψε:-«Όταν μετά την μάχην του Σαγγάριου και την ολοέν επιτεινόμενην παραλυσίαν του στρατού εφαίνετο καθαρά ότι μας ηπείλει καταστρφοή, έκαμα μίαν σοβαροτέραν προσπάθειαν [...] με το δημοκρατικό μανιφέστο με το οποίον εζητούμεν πάλιν την παραίτησιν του Κωνσταντίνου και ετονίζαμεν ότι εάν ούτος ηρνείτο να κάμει χάριν του έθνους την μικράν αυτήν θυσίαν, το έθνος θα εσκέπτετο ότι ο θεσμός της βασιλείας δεν του ήτο ωφέλιμος και υπεγράφομεν ως δημοκρατικοί φιλελεύθεροι. Επηκολούθησαν η γνωστή δίωξις και φυλάκισις». [340]

Ο Gunnar αναφερόμενος στο Μανιφέστο, σχολιάζει, ότι η ελληνική γλώσσα έχει έναν μόνο όρο που είναι κοινός για τη δημοκρατία και το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας και για τους αντίστοιχους επιθετικούς προδιοσρισμούς: δημοκρατία και δημοκρατικός. Σίγουρο είναι ότι οι συγγραφείς του «Δημοκρατικού Μανιφέστου»[341] δεν ήθελαν να προπαγανδίσουν την αβασίλευτη δημοκρατία, αλλά να παρουσιάσουν μια τελευταία δυνατότητα διάσωσης της βασιλείας, παρόλο που ο Παπαναστασίου, ήταν εκ πεποιθήσεως οπαδός της αβασίλευτης δημοκρατίας.[342] Για τον συντάκτη του Μανιφέστου ιστορικοί και ηθικοί λόγοι και όχι απαραίτητα φιλοσοφικοπολιτικοί επέβαλλαν την κατάργηση της βασιλείας στην Ελλάδα, αναφέρει ο Αλιβιζάτος[343] στηριζόμενος σε κείμενο του ίδιου του Παπαναστασίου στο οποίο λέει: «η μορφή του πολιτεύματος δεν είναι το

---

[340] Νίκη Λυκούργου, *Αγαπητέ Στρατή...από την αλληλογραφία του Μυριβήλη με τους Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Ναπολέοντα Λαπαθιώτη,* Εστία, Αθήνα 2013, σ. 22-23.

[341] Σοφία Καϊτατζή-Γουίτλοκ, *Μορφές και Μέσα Πολιτικής Επικοινωνίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014, σ.132, Σε κρίσιμες περιόδους ανακατατάξεων του δημόσιου βίου ενός λαού, μιας κοινωνίας, ενός έθνους ή μιας κοινωνικής τάξης προκύπτει η ανάγκη για υπέρβαση του status quo με ένα νέο ξεκίνημα. Τέτοια ξεκινήματα εξαγγέλλονται και επικοινωνούνται δυναμικά με τη διακήρυξη ενός πολιτικού μανιφέστου. Το πρόγραμμα δράσης, που αναγγέλλει, στοχεύει σε καθολικά αιτήματα, όπως την 'εθνική απελευθέρωση' ή την ταξική χειραφέτηση. Η πρακτική της διακήρυξης μανιφέστων είναι πανάρχαια αλλά κορυφώνεται στην εκατονταετία του 1850-1950, εποχή των μεγάλων εθνικών και κοινωνικών διεκδικήσεων.

[342] Hering, ό.π., σ. 962.

[343] Νίκος Αλιβιζάτος, «Ενιαύσια πρωθυπουργική θητεία και υποχρεωτική συμμετοχή των κομμάτων στην κυβέρνηση» στο: *Α.Παπαναστασίου, Θεσμοί Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σ. 312.

άπαντον της δημοκρατικής ιδεολογίας [...] αλλά η ιστορική ανάγκη θέτει την κατάργησιν του θεσμού της βασιλείας εις την πρώτην γραμμήν. Διότι ο θεσμός αυτός από του 1918 εις τίποτε άλλο δεν εχρησίμευσε παρά εις το να δηλητηριάζει την ψυχήν του λαού, να υποδουλώνει τους πολιτικούς, τας κυβερνήσεις και τον λαόν αυτόν, να εκτρέφει την αναρχίαν εις τον τόπον, όλα δε αυτά με καταστροφήν των εθνικών δικαίων».[344]

Το επίκαιρο αίτημα του Μανιφέστου ήταν να παραιτηθεί ο Κωνσταντίνος προς το συμφέρον του έθνους, επειδή δεν απολάμβανε της εμπιστοσύνης των συμμάχων και προκαλούσε τη στρατιωτική κατάρρευση της απομονωμένης χώρας. Η κακή κατάσταση στο πολεμικό και το διπλωματικό μέτωπο καθώς και η προβληματική εσωτερική πολιτική οδήγησαν στη δίωξη της ομάδας των 7 μανιφεστογράφων και εξάλειψαν κάθε ελπίδα για μεταστροφή της κυβέρνησης.[345]

Στη συνέχεια το Μανιφέστο υπήρξε η αφετηρία για την ίδρυση ενός νέου πολιτικού σχηματισμού υπό την ηγεσία Παπαναστασίου της «Δημοκρατικής Ένωσης»[346] (15 Απριλίου 1922) που περιλάμβανε εκτός των Δημοκρατικών Φιλελεύθερων, πολιτικές ομάδες που ανήκαν στην αγροτική και εργατική κίνηση καθώς και ανεξάρτητους που αποδέχονταν τις γενικές αρχές της δημοκρατικής ιδεολογίας. [347] Το 1924 κατόπιν διαφωνίας και αποχώρησης του Βενιζέλου από την Κυβέρνηση ο Παπαναστασίου σχημάτισε νέα Κυβέρνηση και ανακήρυξε το πολίτευμα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας (26 Μαρτίου 1924) εξ ου και το προσωνύμιο που έλαβε ως «ο πατέρας της Δημοκρατίας».[348] Μία παρατήρηση του Διαμαντόπουλου για τον «πατέρα της Δημοκρατίας» και τη σχέση του με τον Βενιζέλο είναι, ότι τελικά δεν μπόρεσε να ξεφύγει από το «πατροκτονικό σύνδρομο» παρ' ότι υπήρξε το μόνο από τα «παιδιά του Βενιζέλου» που είχε μία αυτόνομη και σημαντική πολιτική παρουσία και μάλιστα πριν την εμφάνιση στην πολιτική σκηνή του επαναστάτη του Θερίσου.[349]

Ο Παπαναστασίου χαρακτηριζόταν για το θάρρος, τη μαχητικότητα, τη συνέπεια, τη γενναιότητα και τη σταθερότητα του. Άνθρωπος με μεγάλη θεωρητική παιδεία και οραματισμούς. Ήταν πρωτοπόρος των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα σε μία εποχή που κάτι τέτοιο δεν ήταν ούτε ακίνδυνο ούτε μόδα.

---

[344] *Ελεύθερος Τύπος*, 14 και 15.6.1922.
[345] Hering, ό.π., σ. 963.
[346] Στις εκλογές του 1926 το κόμμα της «Δημοκρατικής Ένωσης» με τον υπότιτλο «Αγροτικόν και Εργατικόν Κόμμα» συγκέντρωσε το 6,48 % των ψήφων.
[347] *Αλέξανδρος Παπαναστασίου, Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και στον Συνταγματικό λόγο,* (επιμ.): Γιώργος Αναστασιάδης, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008, σ.27.
[348] Αποστολοπούλου, ό.π., σ. 46.
[349] Διαμαντόπουλος, ό.π., σ.323,324.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α.Πρωτογενείς Πηγές

1. Εφημερίδα *Αθήναι,* Αθήνα.
2. Εφημερίδα *Αθηναϊκή,* Αθήνα.
3. Εφημερίδα *Αλήθεια,* Αθήνα-Κέρκυρα.
4. Εφημερίδα *Αναγέννησις,* Τρίκαλα.
5. Εφημερίδα *Ανόρθωσις,* Ηράκλειο.
6. Εφημερίδα Κυριακάτικη *Ασμοδαίος,* Κάιρο Αίγυπτος.
7. Εφημερίδα *Αστραπή,* Αθήνα.
8. Εφημερίδα *Ατλαντίς,* Νέα Υόρκη.
9. Εφημερίδα *Δημοκρατία*, Ρεθύμνο.
10. Εφημερίδα *Δημοκρατία,* Αθήνα.
11. Εφημερίδα *Έθνος,* Αθήνα.
12. Εφημερίδα *Εθνική,* Αθήνα.
13. Εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα*, Αθήνα.
14. Εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος,* Αθήνα.
15. Εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος,* Αθήνα.
16. Εφημερίδα *Εμπρός,* Αθήνα.
17. Εφημερίδα *Εσπερινή,* Αθήνα.
18. Εφημερίδα *Εστία,* Αθήνα.
19. Εφημερίδα *Ηπειρος*, Ιωάννινα.
20. Εφημερίδα *Θάρρος*, Τρίκαλα.
21. Εφημερίδα *Θάρρος*, Σμύρνη.
22. Εφημερίδα *Θεσσαλία,* Βόλος.
23. Εφημερίδα *Ιδη,* Ρέθυμνο.
24. Εφημερίδα *Καθημερινή,* Αθήνα.
25. Εφημερίδα *Κορομηλάς,*
26. Εφημερίδα *Κήρυξ,* Παρίσι.
27. Εφημερίδα *Μακεδονία,* Θεσσαλονίκη.
28. Εφημερίδα *Νέα Αλήθεια,* Θεσσαλονίκη.
29. Εφημερίδα *Νέα Εφημερίς,* Ηράκλειο.
30. Εφημερίδα *Νέα Ημέρα Τεργέστης,* Αθήνα.
31. Εφημερίδα *Νεολόγος,* Πάτρα.

32. Εφημερίδα *Πατρίς*, Αθήνα.
33. Εφημερίδα *Πολιτεία*, Αθήνα.
34. Εφημερίδα *Πρωινή*, Αθήνα.
35. Εφημερίδα *Πρωτεύουσα*, Αθήνα.
36. Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, Αθήνα.
37. Εφημερίδα *Σημαία*, Καλαμάτα.
38. Εφημερίδα *Σημαία*, Πειραιάς
39. Εφημερίδα *Σκριπ*, Αθήνα.
40. Εφημερίδα *Σφαίρα*, Πειραιάς.
41. Εφημερίδα *Ταχυδρόμος*, Βόλος.
42. Εφημερίδα *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη.
43. Εφημερίδα *Ταχυδρόμος Ομόνοια*, Αλεξάνδρεια.
44. Εφημερίδα *Τηλέγραφος*, Θεσσαλονίκη.
45. Εφημερίδα *Τηλέγραφος*, Πάτρα.
46. Εφημερίδα *Φως*, Θεσσαλονίκη.
47. Εφημερίδα *Φως*, Κάϊρο.

Β. Δευτερογενείς πηγές

Αγγελομάτης, Χρήστος, *Χρονικόν της Μεγάλης Τραγωδίας. Το έπος της Μικράς Ασίας,* Εστία, Αθήνα [5]2005.

Αγτζίδης, Βλάσης, *Μικρασιατική Καταστροφή,* Historical Quest, Αθήνα 2019.

Αγτζίδης, Βλάσης, *Μικρά Ασία. Ενας οδυνηρός μετασχηματισμός (1908-1923),* Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015.

Αλλαμανή, Έφη, Παναγιωτοπούλου, Κρίστα, «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.

Αλικανιώτης, Διονύσιος, *Η Πολιτική και Κοινωνική Ιδεολογία του Δημητρίου Γούναρη,* Αθήνα 2009, χωρίς εκδοτικό οίκο.

Αναστασιάδης, Γιώργος (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η σημαντική συμβολή του στη Δημοκρατία και τον Συνταγματικό λόγο,* Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2008.

Αναστασίαδης, Γ, Κοντογιώργης, Γ, Πετρίδης, Π. (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδελολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο*, Πολύτυπο, Αθήνα 1987.

Αντωνόπουλος, Νικόλαος, *Η ελευθερία του Τύπου εν Ελλάδι*,χ.ε., Αθήνα 1965.

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος, Απ., *Ιστορία της Ελλάδος. Επίτομη-Συνθετική.Από τη γένεση του Νέου Ελληνισμού (1204) στη σύγχρονη Ελλάδα (2000)*, Σταμούλης, Αθήνα 2005.

Βεντήρης, Γεώργιος, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τμ.Α,Β, Πυρσός, Αθήνα 1931.

Βερέμης, Θάνος, «Ελευθέριος Βενιζέλος», στο: *Μεγάλοι Έλληνες*,τμ.8, Σκάϊ Βιβλίο, Αθήνα 2009.

Βλαχόπουλος, Σπύρος- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Διλήμματα της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας: ο 20ος αιώνας*, Πατάκης, Αθήνα 2018.

Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η κρίση του κοινοβουλευτισμού στον μεσοπόλεμο και το τέλος της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935,* Ευρασία, Αθήνα 2012.

Βουρνάς, Τάσος, *Η Μικρασιατική Καταστροφή και το ξερίζωμα του Ελληνισμού,* Τολίδης, Αθήνα 1987.

Γ.Ε.Σ., *Επίτομος Ιστορία Εκστρατείας Μικράς Ασίας. 1919-1922*, Έκδοσις Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1967.

Γιαννουλόπουλος, Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από το Σεπτέμβριο του 1921 ως τον Αύγουστο του 1922», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.

Γονατάς, Στυλιανός, *Απομνημονεύματα Στυλιανού Επ. Γονατά,* Αθήνα 1958.

Δάγτογλου, Πρόδρομος, *Τύπος και Σύνταγμα*, Ελληνικές Πανεπιστημιακές Εκδόσεις, Αθήνα 1989.

Δαφνής, Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων. 1923-1940*., Κάκτος, Αθήνα 1997.

Δαφνής, Γρηγόριος, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Κάκτος, Αθήνα 2019.

Δεσποτόπουλος, Αλέξανδρος, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.

Διαμαντόπουλος, Θανάσης, *Η ελληνική πολιτική ζωή: εικοστός αιώνας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997.

Διβάνη, Λένα, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας, 1830-1947*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

Καϊτατζή-Γουίτλοκ, Σοφία, *Μορφές και Μέσα Πολιτικής Επικοινωνίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014.

Κακούρη, Αθηνά, *Τα δύο βήτα,* Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2016.

Καργάκος, Σαράντος, *Η Μικρασιατική Εκστρατεία*, Αθήνα 2021.

Καρυκόπουλος, Πάνος, *200 χρόνια Ελληνικού Τύπου, 1784-1984,* Γρηγόρης, Αθήνα 1984.

Καστρινός, Νίκος, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου: Ο αναμορφωτής και η Δημοκρατία*, Μπάυρον, Αθήνα 1975.

Κλάψης, Αντώνης- Κούμας, Μανόλης, «Εθνικές Κρίσεις. Εθνικός Διχασμός», *Η Καθημερινή,* Αθήνα 2019.

Κλάψης, Αντώνης, *Στο κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι: πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923*, Πεδίο, Αθήνα 2019.

Κουβαρά-Νίδερ, Τερέζα, Για μια βιογραφία του Α. Παπαναστασίου, στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990.

Κουμαριανού, Αικατερίνη, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος. Βιέννη Παρίσι 1784-1821,* Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1995, σ.16-17.

Κωστής, Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας,* Πατάκης, Αθήνα 2016.

Λεονταρίτης, Γεώργιος, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου» στο*: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.

Λούλος, Κώστας, Ιστορία και Τύπος, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.

Λυκούργου, Νίκη, *Αγαπητέ Στρατή…από την αλληλογραφία του Μυριβήλη με τους Αλέξανδρο Παπαναστασίου, Ναπολέοντα Λαπαθιώτη,* Εστία, Αθήνα 2013.

Μάγερ, Κώστας, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου,* τ.Α-Γ, Δημόπουλος, Αθήνα 1957.

Μαρκέτος, Σπύρος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του:Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1998.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος-Χατζηιωσήφ, Χρήστος, (επιμ.) *Βενιζελισμός και Αστικός Μετασχηματισμός,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος, *1915.Ο Εθνικός Διχασμός*, Πατάκης, Αθήνα 2015.

Μελετόπουλος, Μελέτης, *Η Βασιλεία στην Νεώτερη Ελληνική Ιστορία*, Νέα Σύνορα-Λιβάνη, Αθήνα 1994.

Μπαμπούνης, Χαράλαμπος, *Ιστορική αφήγηση και πηγές*, Παπαζήσης, Αθήνα 2013.

Μπασαντής, Διαμαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος. Από τον 18ο στον 21ο αιώνα.*, Οδυσσέας, Αθήνα 2002.

Μπάλτα Νάση-Παπαδημητρίου Δέσποινα, Σημειώσεις για την Ιστορία του Τύπου, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.

Μπερεδήμας, Ηλίας, *Η πρώτη Δημοκρατία*, Άκμων, Αθήνα 1960.

Μωραΐτης, Κάρολος, *Ανδρέας Καβαφάκης. Η ζωή και η δολοφονία ενός μάρτυρα της μαχόμενης δημοσιογραφίας,* Λιβάνης, Αθήνα 1993.

Μωυσίδης Αντώνης, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα. Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία,* Τόπος, Αθήνα χ.χ.

Νίδερ-Κουβαρά, Τερέζα, Για μια βιογραφία του Α.Παπαναστασίου. *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του,* Πρακτικά Συνεδρίου Αθήνα 1986, Πάντειον Πανεπιστήμιον, Αθήνα 1990.

Νικολόπουλος, Νίκος, *Δημήτριος Γούναρης. Πολιτική Βιογραφία*, Σιδέρης, Αθήνα 2007.

Οικονόμου, Νικόλαος, «Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις Ιουνίου- Σεπτεμβρίου 1921», στο*: ΙΕΕ,* τ.ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978.

Παναγάκος, Παναγιώτης, *Συμβολή εις την Ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα 1960.

Παπαδάκης (Παπαδής), Νικόλαος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, τ.Α,Β, Βιβλιοπωλείον της Εστίας-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος, Αθήνα 2017.

«Αλέξανδρος Παπαναστασίου . Το Πείραμα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας», στο: Ε Ιστορικά, *Ελευθεροτυπία* 16 Μαρτίου 2000.

Παπαναστασίου, Αλέξανδρος, *Μελέτες Λόγοι Άρθρα*, πρόλογος: Κ.Τριανταφυλλόπουλου, επιμ: Ξ.Λευκοπαρίδη, τ.Α, Β, Μπάυρον, Αθήνα 1957.

Παπαναστασίου, Αλέξανδρος, *Ο εθνικισμός. Κοινωνιολογική Μελέτη*, Δημιουργία, Αθήνα 1992.

Παπαναστασίου, Αλέξανδρος, *Ο εθνικισμός και άλλα κείμενα*, Ευρασία, Αθήνα 2009.

Παπαναστασίου, Αλέξανδρος, *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του,* Πρακτικά του Συνεδρίου Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986, Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990.

Παπαναστασίου, Αλέξανδρος, *Δημοκρατία και εκλογικόν σύστημα*, Προμηθεύς, Αθήνα 1923.

Όμιλος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, *Οι Κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα Ιούλιος 1966.

Παπαναστασίου-Τσαλδάρης, Βίοι παράλληλοι: https://www.ertflix.gr/ellinika-docs/vioi-parallilοi/vioi-parallilοi-alexandros-papanastasioy-panagis-tsaldaris-i-avasileyti-dimokratia/

Παπαδάκης Νικόλαος, Εμμ., *Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο άνθρωπος, ο ηγέτης(1917-1928)* τμ.3, Η Καθημερινή, Αθήνα 2020.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τμ.ΣΤ΄, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1932.

Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα, «*Παπαναστασίου Αλέξανδρος*», τ. 48, σ.109-111.

Πετρίδης, Παύλος, *Στη συγκυρία της Αβασίλευτης. Από την επάνοδο του Κωνσταντίνου στην έκπτωση των Γκλύξμποργκ*, Τυπωθήτω, Αθήνα 1999.

Πετρίδης, Παύλος, Ο αριστερός αντιβενιζελικός λόγος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου (1923-1936), στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του,* Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990.

Πλουμίδης, Σπυρίδων, *Τα μυστήρια της Αιγηίδος*, Εστία, Αθήνα 2020.

Πλουμίδης, Σπυρίδων, «Από το θρίαμβο στην ήττα», Ελλάδα 20ος αιώνας, Α τόμος, *Η Καθημερινή,* Αθήνα 2017.

Ρήγος, Άλκης, *Προσεγγίσεις Νεοελληνικής Πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.

Ρήγος, Άλκης, Ο μεσσιανικός και διχαστικός χαρακτήρας της πολιτικής σκηνής και ο Α. Παπαναστασίου, στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του,* Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1990.

Ριζάς, Σωτήρης, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2015.

Ριζάς, Σωτήρης, *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός,* Ψυχογιός, Αθήνα 2019.

Σακελλαρόπουλος, Θόδωρος, Ο Α.Παπαναστασίου και το αγροτικό ζήτημα, στο: *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές απόψεις του*, Πάντειον Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1990.

Σακελλαρόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η σκιά της Δύσεως. Ιστορία μίας καταστροφής*, χ.ε. Αθήνα 1960.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, Εστία, Αθήνα 1992.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική, 1830-1981*, Εστία, Αθήνα 2019.

Σβολόπουλος, Κωνσταντίνος, *Η απόφαση για επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μ.Ασία: κριτική αναψηλάφιση*, Ίκαρος, Αθήνα 2009.

Σκλαβούνης, Γιώργος, *Ιστορία του τύπου*, Έλλην, Αθήνα 1995.

Σταματόπουλος, Κώστας, *Περί της βασιλείας στη νεώτερη Ελλάδα*, Καπόν, Αθήνα 2015.

Στεργιόπουλος, Βαγγέλης, «Αλέξανδρος Παπαναστασίου : Η Ελλάς είναι δημιούργημα των αγώνων των τέκνων της» https://www.in.gr/2020/11/17/life/stories/aleksandros-papanastasiou-enas-enaretos-politikos-andras/

Στρατηγός Ξενοφών, *Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία. Ιστορική Επισκόπηση*, Μπάυρον, Αθήνα [2]1986.

Χόρτον, Τζόρτζ, *Αναφορικά με την Τουρκία,* Λιβάνης, Αθήνα 1992.

Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη, *Εισαγωγή στις Ιστορικές σπουδές*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1979.

Χρονόπουλος, Δημήτριος, *Δημήτριος Γούναρης,* Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα χ.χ.

Ψαλιδόπουλος, Μιχάλης, «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου ως Οικονομολόγος» στο: Μαυρογορδάτος, Γιώργος-Χατζηιωσήφ, Χρήστος, (επιμ.) *Βενιζελισμός και Αστικός Μετασχηματισμός,* Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 329-344.

Ψυρούκης, Νίκος, *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918-1923*, Επικαιρότητα, Αθήνα [4]1974.

Dakin, Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Gunar, Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821 -1936*, μτφ. Θ. Παρασκευόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006.

Horton, George, Η μάστιγα της Ασίας, Εστία, Αθήνα 2014.

Richter, Heinz, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος 1919-1922*, Γκοβόστης, Αθήνα 2020.

Thompson, John, *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Η Διακήρυξις των Δημοκρατικών/Δημοκρατών Φιλελεύθερων

Η κρισιμότης, εις την οποίαν έχουν περιέλθει τα εθνικά μας πράγματα, και οι μεγάλοι κίνδυνοι προς τους οποίους φερόμεθα, επιβάλλουν περισσότερον από πάντοτε γυμνήν, οσονδήποτε ωμή και αν είναι, την αλήθειαν.

Και την αλήθειαν αυτήν όπως την βλέπομεν και την πιστεύομεν, θεωρούμεν καθήκον μας να διακηρύξωμεν.

Η Ελλάς πιστή εις τας παραδόσεις και τας υποχρεώσεις της, εν πλήρει γνώσει των συμφερόντων και συναισθήσει των δικαιωμάτων της, καταπνίξασα έκθεσμον εσωτερικήν αντίδρασιν, εισήλθεν εις τον παγκόσμιον πόλεμον και ηγωνίσθη και αυτή ολοψύχως προς επικράτησιν του δικαίου, εξασφάλισιν της εθνικής ελευθερίας και παγίωσιν της ειρήνης εις την Ευρώπην. Και, εμπιστευθείσα τα δίκαιά της εις τους Μεγάλους, τους παλαιούς προστάτας και φίλους της, είδε τας προσδοκίας της δικαιουμένας, αφού δια των συνθηκών με την Βουλγαρίαν και την Τουρκίαν και των συναφών προς αυτάς διεθνών πράξεων ανεγνωρίσθησαν κατά το δυνατόν μέτρον αι εθνικαί μας διεκδικήσεις.

Και ανέθεσαν μεν οι Σύμμαχοι την εφαρμογήν της Συνθήκης των Σεβρών εις την Ελλάδα, αλλ΄ εξηκολούθουν οι ίδιοι τας εχθροπραξίας με τους Τούρκους.

Το γεγονός τούτο, η εκ του κοινού αγώνος αλληλεγγύη, καθώς και το γενικόν συμμαχικόν συμφέρον προς σεβασμόν των συνθηκών παρείχαν την βεβαίωσιν, ότι η Ελλάς, εις την προσπάθειαν της προς εφαρμογήν της Συνθήκης των Σεβρών θα είχεν, εκτός έστω και μικράς πολεμικής συνδρομής των Συμμάχων, εν πάσει περιπτώσει την υλικήν και κυρίως αμέριστον την ηθικήν αρωγήν των. Αύτη δε και μόνη θα ήτο ικανή να προκαλέση, εν περιπτώσει πείσμονος αντιστάσεως της Τουρκίας, τας δυσμενεστέρας δι αυτήν συνεπείας, αι οποίαι προηγγέλθησαν δια της μετ αυτής συνθήκης και αίτινες θα ωδήγουν εις ολοκληρωτικήν απελευθέρωσιν και της ελληνικής και των αλλων υπό τον Τουρκικόν ζυγόν εθνοτήτων.

[Όμως τα πράγματα μετεβλήθησαν άρδην από της 22ας Νοεμβρίου 1920.

Αι σύμμαχοι Μεγάλαι Δυνάμεις, βλέπουσαι κατά ποίον τρόπον επεδίωκαν τα κυβερνώντα κόμματα να λύσουν το δυναστικόν ζήτημα, εδήλωσαν επισήμως ότι:

«Δεν θέλουν να επέμβουν εις τα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδος, αλλ είναι ηναγκασμέναι να δηλώσουν δημοσία ότι η παλινόρθωσις επί του θρόνου της Ελλάδος, ενός ηγεμόνος του οποίου η όχι νομιμόφρων στάσις και διαγωγή απέναντι των Συμμάχων κατά την διάρκειαν του πολέμου εγένετο δι αυτούς πηγή δυσχερειών και απωλειών σοβαρών, δεν θα ηδύνατο να θεωρηθή παρ αυτών ειμή ως κύρωσις παρά της Ελλάδος των εχθρικών

πράξεων του Βασιλέως Κωνσταντίνου. Το γεγονός τούτο θα εδημιούργει μίαν κατάστασιν νέαν, δυσμενή εις τας σχέσεις μεταξύ της Ελλάδος και των Συμμάχων και εις την περίστασιν αυτήν αι τρεις Κυβερνήσεις δηλούν ότι επιφυλάσσουν δι εαυτάς πλήρη ελευθερίαν δράσεως δια να κανονίσουν την κατάστασιν αυτήν».

Την εξαιρετικήν σοβαρότητα της τοιαύτης δηλώσεως, ανεξαρτήτως της βασιμότητας ή μη των κατά του Βασιλέως ισχυρισμών των Συμμάχων, έκρυψαν από τον λαόν τα κυβερνώντα κόμματα και δια της σκηνοθεσίας του δημοψηφίσματος της 22ας Νοεμβρίου 1920 έρριψαν εφ ολοκλήρου του ελληνικού Έθνους την ευθύνην της παλινορθώσεως του Βασιλέως Κωνσταντίνου, υπέρ της οποίας κανείς πολιτικός, πονών την πατρίδα, δεν επετρέπετο να ταχθή, μετά την κατά της Γερμανίας συμμαχικήν νίκην.

Τοιουτοτρόπως εδημιουργήθη εις τον τόπον μας καθεστώς μη απολαύον της εμπιστοσύνης των Συμμάχων, τοσούτο μάλλον, καθόσον τα ίδια κόμματα δια της δουλικής των συμπεριφοράς από του 1915 κατώρθωσαν να παραστήσουν τον Βασιλέα Κωνσταντίνον ως συγκεντρούντα εις τον τόπον την ισχυροτέραν και σταθερωτέραν πολιτικήν δύναμιν, επιβαλλομένην ακόμη και εναντίον σαφώς εκπεφρασμένης διαφόρου λαϊκής θελήσεως.]

Αι Εθνικαί Συμφοραί

Έκτοτε επισωρεύονται αι εθνικαί συμφοραί. Η Ελλάς εξέπεσεν από την επίζηλον θέσιν που είχεν εις το πλευρόν των Συμμάχων. Κάθε οικονομική αρωγή εκ μέρους αυτών διεκόπη.Ο Βασιλεύς, επανελθών, δεν ανεγνωρίσθη. Ανεγνωρίσθη όμως ο Κεμάλ και η Κυβέρνησις της Άγκυρας ως νόμιμος και ως κυρίως εκπροσωπούσα την Τουρκίαν. Η Συνθήκη των Σεβρών εγκαταλείφθη και όχι μόνον αφέθημεν κατάμονοι να επιβάλωμεν την ειρήνην εις τους Τούρκους, αλλά και περιοριζόμεθα από τους Συμμάχους εις την πολεμικήν μας δράσιν.

Σύμμαχοι Δυνάμεις συνάπτουν συμφωνίας με τους Τούρκους, διευκολύνουν την στρατιωτικήν των ενίσχυσιν και υποστηρίζουν τας πλέον παραλόγους αξιώσεις των.

Επί πλέον η Βόρειος Ήπειρος, ενώ είχε κατακυρωθή εις την Ελλάδα δια διεθνούς πράξεως, παραχωρείται από τας ιδίας συμμάχους Δυνάμεις εις την Αλβανίαν. Η δια την αποκατάστασιν των Δωδεκανήσων ανειλημμένη υποχρέωσις αθετείται αδιαμαρτυρήτως. Τέλος, ακόμη και ύστερα από αιματηροτάτους και επιτυχείς αγώνας του στρατού μας, όχι μόνον δεν γίνεται πλέον κανείς λόγος περί σεβασμού της μετά της Τουρκίας συνθήκης, αλλά και πανταχόθεν επιδιώκεται η απομάκρυνσις μας από την Μικράν Ασίαν, υποστηρίζεται μεταξύ των Συμμάχων,κατά παράβασιν της από αιώνος ισύούσης αρχής δια τας απελευθερουμένας απο την Τουρκίαν χώρας, η αποκατάστασις πλήρους της Τουρκικής κυριαρχίας και διοικήσεως εις τα απελευθερωθέντα τμήματα της Μικράς Ασίας, εσχάτως δε και της Ανατολικής ακόμη Θράκης, δια να χαθή κατόπιν με την σειράν της και η

Μακεδονία. Παριστάνονται δε σήμερον αι κυρωθείσαι δια συνθήκης εθνικαί μας διεκδικήσεις ως κατακτητικαί από τα ίδια συμμαχικά στόματα, τα οποία προηγουμένως εκήρυτταν ότι η διατήρησις της Τουρκικής κατακτήσεως εις την Θράκην και την Δυτικήν Μικράν Ασίαν αντίκειται εις το δίκαιον, την ιδέαν της εθνικής ελευθερίας και τον ανθρωπισμόν. Παντού, όπου προηγουμένως ευρίσκαμεν θερμήν φιλικήν υποδοχήν και αμέριστον υποστήριξιν, συναντώμεν τώρα, εις όλα μας τα ζητήματα, δυσμένειαν και εχθρότητα.

Εις τοιούτο δε σημείον έχουν περιέλθει τα πράγματα, ώστε, ενώ από τεσσάρων μηνών η Κυβέρνησις εκλιπαρεί την επέμβασιν των Συμμάχων προς ειρήνευσιν, συμμαχική συμφωνία προς τούτο, έστω και πόρρωθεν ικανοποιούσα τας αξιώσεις μας και δυναμένη εν ταυτώ να επιβληθή εις τους Τούρκους από τους Συμμάχους, απεδείχθη αδύνατος.

Μόνον με εντελή καταστροφήν των εθνικών μας δικαίων φαίνεται ότι θα ήτο κατορθωτή συμμαχική συμφωνία.

Κατ ακολουθίαν μοιραίως φερόμεθα εις εξακολούθησιν της πολεμικής καταστάσεως με παντελή ιδικήν μας απομόνωσιν και έμμεσον και άμεσον ακόμη υποστήριξιν των Τούρκων εκ μέρους των παλαιών φίλων και προστατών της Ελλάδος, των χθεσινών συμπολεμιστών και συμμάχων μας.

[Η τοιαύτη καταστροφή επήλθε και συνεχίζεται, διότι οι υπεύθυνοι κυβερνήται απέκρυψαν την αλήθειαν από τον λαόν, έταξαν υπεράνω της εθνικής σωτηρίας προσωπικά συμφέροντα της Βασιλείας, όπισθεν των οποίων καλύπτεται ευτελής κομματική ιδιοτέλεια.

Αλλ είναι πλέον καιρός, έστω και την ύστατην στιγμήν, να συνέλθωμεν, να πέσουν τα ψεύδη, να επιβληθή το πραγματικόν συμφέρον του Έθνους. Είναι καιρός να εξαρθώμεν όλοι υπεράνω κάθε κομματικής εμπαθείας, κάθε κομματικής βλέψεως.

Είναι υπερτάτη ανάγκη κάθε προσωπικόν συμφέρον της Βασιλείας να υποκύψη αγογγύστως εις το εθνικόν συμφέρον. Αι δημαγωγικαί προσωπολατρείαι και οι βυζαντινισμοί πρέπει να λείψουν. Πρόκειται περί της υποστάσεως του Έθνους, περί του στρατού μας, του οποίου διαρκώς τα βάρη αυξάνουν. Η Ελλάς είναι δημιούργημα του πνεύματος, των μόχθων και των αγώνων των τέκνων της. Δεν είναι βασιλικόν τιμάριον και δεν ειμπορεί ποτέ να γίνη ανεκτόν να θυσιασθή και το ελάχιστον τμήμα της χάριν προσωπικών βασιλικών συμφερόντων. **]**

Τα Ελευθερωθέντα εδάφη

Παρ όλον τον πόθον προς επάνοδον εις τον ειρηνικόν βίον, δεν είναι δυνατόν να δεχθή η Ελλάς να επιβληθή εκ νέου η Τουρκική διοίκησις εις τα αποσπασθέντα δια της Συνθήκης των Σεβρών τμήματα της Μικράς Ασίας. Από την εκ της Τουρκικής κατακτήσεως τέφραν εβλάστησεν εκεί και ανθεί ελληνική ζωή, παράγουσα πλούτον, κτίζουσα πόλεις,

εξαπλώνουσα τα φώτα, δημιουργούσα πολιτισμόν, ζωή η οποία ενσαρκώνεται εις εκατομμύριον ανθρωπίνων υπάρξεων, εχουσών την πλέον ισχυράν εθνικήν συνείδησιν και θέλησιν. Και όλα αυτά υπό την σκληράν πίεσιν και τον κατατρεγμόν του πλέον βαρβάρου κατακτητού. Εκ τούτου γίνεται φανερόν ποίας εθνότητος πεδίον δράσεως δια λόγους και γεωγραφικούς και φυλετικούς είναι αναγκαίως τα μέρη εκείνα, όπως άλλως τε και η ιστορία των το μαρτυρεί, ενώ ουδέν αποδεικνύουν τοπικαί μικραί αλλοεθνείς πλειοψηφίαι, αίτινες και εγεννήθησαν από την πλέον καταστρεπτικήν κατάκτησιν και διατηρούνται χάρις εις αυτήν.

Την ελληνικήν λοιπόν αυτήν ζωήν δεν είναι δυνατόν να παραδώσωμεν εις τους Τούρκους πάλιν, μετά τριών ετών ελεύθερον βίον, ακόμη και δια λόγους μόνον φιλανθρωπίας.

Οι Τούρκοι εστάθησαν ανίκανοι να δημιουργήσουν ιδικόν των ανώτερον πολιτισμόν ή να δεχθούν τον πολιτισμόν των εθνών που κατέκτησαν. Την επιβολήν των επ αυτών εστήριξαν διαρκώς εις την πλέον ωμήν βίαν, εις την παρεμπόδισιν της προκοπής των υπόδουλων, των οποίων κάθε οικονομική, ηθική και πνευματική ανύψωσις επνίγετο και πνίγεται εις το αίμα και την αρπαγήν. Τί λοιπόν περιμένει τον Ελληνισμόν της Μικράς Ασίας, παραδιδόμενον εκ νέου εις τους Τούρκους, το γνωρίζομεν. Και αν το παλαιόν μαρτυρολόγιον του Γένους κείται μακράν εις την μνήμην, βοούν οι διωγμοί, αι σφαγαί, τα βασανιστήρια και αι αρπαγαί, αι από του 1913 κατά των ομοεθνών μας διαπραττόμεναι συστηματικώς εις την Μ. Ασίαν και Θράκην κατ επιταγήν αυτού του Κράτους, όπως πάντοτε, καθώς και η επίσης τραγική τύχη των Αρμενίων. Δεν είμεθα δε τόσον απλοϊκοί, δια να πιστεύσωμεν εις προστασίας μειοψηφιών, εμπιστευμένας εις οιασδήποτε αρχάς, εντός περιβάλλοντος τουρκικής διοικήσεως. Δια τους ιδίους λόγους, εις τους οποίους προστίθεται και αύξησις των κινδύνων της ασφάλειας του Κράτους και της διατηρήσεως της ειρήνης, αμεσώτερον απειλουμένας από μεγαλυτέραν εκ νέου εξάπλωσιν των Τούρκων εις την Θράκην, δεν είναι δυνατόν να δεχθή η Ελλάς ούτε συζήτησιν περί οιασδήποτε υποχωρήσεώς μας εις την Θράκην.

Η Φιλία των Συμμάχων

Προς περιφρούρησιν των νομίμων αυτών εθνικών μας αξιώσεων έχομεν ανάγκην της αμερίστου συνδρομής των παλαιών προστατών, φίλων και συμμάχων της Ελλάδος.

Τίποτε δεν χωρίζει το Έθνος απ αυτούς. Εάν ευρέθησαν εις το παρελθόν Κυβερνήσεις, επιβληθείσαι εις τον τόπον εναντίον της λαϊκής θελήσεως, αίτινες ημπόδισαν επί τινα χρόνον την Ελλάδα να συνεχίση την πατροπαράδοτον πολιτικήν της, ο Ελληνισμός όμως, μετά δύο πολέμους και μίαν εξαντλητικήν επιστράτευσιν, έκαμε μίαν επανάστασιν δια να αναμιχθή εις τον πόλεμον παρά το πλευρόν των παλαιών του φίλων και έθεσε όλας

του τας δυνάμεις εις τον κοινόν υπέρ του δικαίου αγώνα, τον οποίον και συνεχίζει ακόμη με υπέρτατας θυσίας.

[Και αφού εκ μέρους των Συμμάχων προβάλλεται δυσπιστία προς ημάς, ένεκα του τρόπου καθ όν ελύθη το δυναστικόν ζήτημα, και η αποκατάστασις της Ελλάδος εις την συμμαχικήν της θέσιν κατ άλλον τρόπον απεδείχθη πλέον περιτράνως αδύνατος, επιβάλλεται να διαμορφωθή τοιουτοτρόπως το δυναστικόν καθεστώς, ώστε ν ανακτηθή πλήρως η εμπιστοσύνη των Συμμάχων.

Είναι ψεύδος ότι τούτο αποτελεί οπωσδήποτε επέμβασιν εις την διακυβέρνησιν του τόπου, μείωσιν της αυτοτελείας του. Εφ όσον το Έθνος έχει ανάγκη της συνδρομής των συμμάχων Δυνάμεων και είναι αποφασισμένον μαζύ τους να βαδίση εις το μέλλον, όπως και εις το παρελθόν, αυτό τούτο το Έθνος, ορμώμενον από την επίγνωσιν των υπερτάτων συμφερόντων του, ελευθέρως και αυτοπροαιρέτως θα εκδηλώση κατά τρόπον, αποκλείονται κάθε αμφισβήτησιν και δισταγμόν, την τοιαύτην ειλικρινή του πρόθεσιν.

Αν όμως, παρ όλας τας επισωρευομένας συμφοράς, εξακολουθήση η Κυβέρνησις, αδιαφορούσα δια την έκπτωσιν της Ελλάδος από την συμμαχικήν της θέσιν, να τάσση το προσωπικόν βασιλικόν συμφέρον υπεράνω της γενικής σωτηρίας, θα γενικευθή η πεποίθησις, ήτις άρχισε να ριζοβολή, αφ ότου προ ολίγων ετών εματαιώθη η θέλησις του Έθνους προς κανονισμόν της εξωτερικής του πολιτικής συμφώνως προς τας παραδόσεις, τα αισθήματα και τα συμφέροντα του, ότι ο θεσμός της βασιλείας, τον οποίον εδέχθη και διατηρεί ο ελληνικός λαός, όπως τον έχη πρόμαχον των εθνικών δικαίων, εθνικόν συνεκτικόν κρίκον και σύμβολον, είναι πρόξενος εθνικών συμφορών, συντελεί όχι εις την συνοχήν, αλλά εις την διάσπασιν του Έθνους. Σύμφωνα με την πεποίθησιν αυτήν, το βλέπομεν καθαρά, θα ρυθμίση όπως είναι φυσικόν, την δράσιν του το Έθνος, άξιον και σεβασμού μεγαλυτέρου και τύχης καλυτέρας. **]**

Εξ ονόματος των Δημοκρατικών Φιλελευθέρων.[350]

Γ. Βηλαράς, Σ. Θεοδωρόπουλος, Π. Καραπάνος, Κ. Μελάς, Δ. Πάζης, Α. Παπαναστασίου, Θρ. Πετιμεζάς.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

«Η δημοκρατική κίνησις εις το κόμμα των φιλελευθέρων εξεδηλώθη εκ της τροπής, ήν έλαβον τα εθνικά μας πράγματα και εκ της ασκουμένης εν τω τόπω τρομοκρατίας, επίσης δε εξ αφορμής της ματαιώσεως της συγκλήσεως συνεδρίου του κόμματος, κατά το οποίον θα συνεζητείτο η δράσις του. Η ιδεολογία των υπογραψάντων την δήλωσιν και των μετ

[350] Γιώργος Αναστασιάδης, «Το δημοκρατικό μανιφέστο και ο τύπος της εποχής», στο: *Α.Παπαναστασίου Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο,* Πολύτυπο, Αθήνα 1987, σ. 265-271.

αυτών συμφωνούντων αποτελούντων την άκραν αριστεράν του κόμματος των φιλελευθέρων, αποβλέπει εις την ουσίαν και όχι εις τους τύπους. Δεν αντιτίθεται ριζικώς πρός την ιδέαν του θεσμού της Βασιλείας. Αξιοί όμως την καθυπόταξιν οιασδήποτε προσωπικής απόψεως τους Θρόνου εις τας επιταγάς του εθνικού συμφέροντος , τον περιορισμόν του ανευθύνου παράγοντος εις την προσαρμογήν εκάστοτε Κυβερνήσεως , εις την λαϊκήν θέλησιν και την αποχήν από πάσης αναμίξεως εις την ρύθμισιν της τε εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Οι δημοκρατικοί φιλελεύθεροι δίδουν εις τον δημοκρατισμόν ευρυτέραν έννοιαν και από οικονομικής και από κοινωνικής απόψεως, αποβλέπουσαν εις την μετάθεσιν του κέντρου βάρους προς τον λαόν, εις την συστηματικήν οικονομικήν και ηθικήν ανύψωσιν των αγροτών, των εργατών και των εργαζομένων εν γένει τάξεων. Επίσης επιδιώκουν την πολιτικήν διαπαιδαγώγησιν επι δημοκρατικωτέρων βάσεων δια της καταπολεμήσεως πάσης προσωπολατρείας, την καλλιέργειαν του σεβασμού των δικαωμάτων των μειοψηφιών και την τόνωσιν του αισθήματος της ευθύνης πάντων των πολιτών δια τας τύχας του Κράτους και του Έθνους και του καθήκοντος της συνεχούς πολιτικής δράσεως».[351], [352],[353]

[351] *Ελεύθερος Τύπος*, 12.2.1922, σ.1.
[352] Ηλίας Μπερεδήμας, *Η πρώτη Δημοκρατία*, Άκμων, Αθήνα 1960, σ. 31.
[353] Α.Παπαναστασίου, *Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, επιμ: Ξ.Λευκοπαρίδη, χ.ε. Αθήνα 1957,σ.294.